

Jože Šorn

OD KLASIČNIH TEKSTILNIH MANUFAKTUR K MEHANIČNIM TEKSTILNIM TOVARNAM

Čeravno smo o proizvodnji tekstila v obliki raznih proizvodnoorganizacijskih struktur že pisali, smo namenoma prihranili poglavje o tekstilnih »fabrikah« za ločeno obravnavo.¹ Razlogi za ločeno obravnavo, ki po pravilu omogoča podajanje potrebnih nadorbnosti, so trije: 1. Da bi sodobniki sami poudarili razliko med podeželskim založniškim načinom proizvodnje tekstila in obrtniškim izdelovanjem tkanin po prvi strani ter med novo nastajajočimi mestnimi obrati še brez posebne tradicije po drugi strani, so te poslednje kaj pogosto, domala zdržema imenovali »Tuchfabrik«, »Tuchfabrique« in podobno. S tem so hoteli reči, da so »fabriška« organizacija proizvodnje, višina investirane kapitala in združevanje znatnega števila delavcev (ne še vseh) v enem, dveh ali več osrednjih poslopih nekaj novega, morda celo nekaj posebnega, boljšega glede na tradicionalne založnike in obrtnike. — 2. Razpravljanja o zaposlitvi sirot, invalidov, dalje — pejorativno — delomrznežev in celo — kar prezirljivo — brezbožne pohajkujoče drhall (viri: Gsindl) so sodobniki skóraj sistematično zoževali v geslo, da je potrebno ustanavljati sirotnišnice in druge podobne zavode, ki naj fungirajo kot predilnice, vendar izključno za tekstilne »fabrike«. Ti zavodi in neposredno jim sledeče, a ločeno ustanavljane predilske šole naj bi potemtakem bile podaljšana roka, bolje rečeno pomožni obrat »fabrik« ali mestnih proizvajalnih enot. — 3. Ko se je po letu 1780 lotila vodilna državna administracija oblikovanja obrtne in fabriške zakonodaje in pravnega opredeljevanja obratov-podjetij, je več svojega dela namenila »fabrikam«, torej tudi tekstilnim fabrikam kot pa razpršenemu založništvu in drobnjakarskemu obrtništvu. Sicer ju ni zanemarjala, le s pojmom in vsebino fabrike, fabriške proizvodnje, fabriške organizacije dela se je ukvarjala več in podrobneje.

Razprava nas želi seznanimi s številčnim stanjem »fabrik«, z višino njihove proizvodnje, s številom statev in delavcev ter z drugimi podobnimi kvantitetnimi podatki o fabrikah v predfabriški dobi ali o centraliziranih manufakturah; dalje nam hoče nekoliko bolj približati dobo prehajanja v mehanične tekstilne tovarne, potem oblikovanje delavskega razreda v modernem smislu besede, končno še provenienco kapitala, ki je gradil mehanične tovarne v našem prostoru. Uvod v dobo prehajanja sestavljajo odstavki o pravnem opredeljevanju proizvajalnih enot z imenom tovarna, fabrika, ne da bi ob tem hoteli ti odstavki postati sestavni del prava, pravne zgodovine. Podobno je s tehnično opremo obratov: ker ne pišemo tehniške zgodovine, smo vse takšne posebnosti zanemarili.

¹ Samo tu v začetku razprave smo nekajkrat postavili terminus »fabrika« v narekovaj, sicer ga opuščamo. Namen narekovaja je, opozoriti bralca na dejstvo, da so pred moderno fabriško dobo rekli fabrika s lehnimi bolj osredotočeni, koncentrirani manufakturi v mestu ali v večjem naselju ne glede na to, ali je proizvajala s pomočjo ognja (na primer fužine) ali brez njega. Torej sleherni, ne samo tekstilni, zato enako tudi Lederfabrik, Kartenfabrik, Zinnoberfabrik itd.

Prav gotovo bi razprava bila privlačnejša, če bi vsebovala primerjave med zahodnoevropskim in srednjeevropskim razvojem ter razmahom v slovenskem prostoru. Toda omejeni revijalni obseg in zlasti zasnova vsebine oziroma teksta samega sta narekovala opustitev sinteze in sklicevanje na evropske paralele.

Nekaj načinov zaposlovanja delovne sile

Kameralisti so veliko govorili in pisali o prirodnem porastu števila prebivalcev, o pospeševanju priseljevanja, o prepovedi izseljevanja, o kolonizaciji in podobno. Delitev dela, so trdili, narašča le tam, kjer narašča število prebivalstva.² To je bilo samo delno res. Naša preračunavanja kažejo na primer za slovenski prostor, da se je delitev dela razraščala hitreje kot je naraščalo prebivalstvo. Pač pa velja teorija kameralistov za panonski prostor. Ko so pisali o populacijski politiki, so imeli v mislih hudo opustošenje svojih dežel po tridesetletni vojni. Habsburški dvor je moral poleg teh težav misliti še na neki drug problem: Ko je njegova armada leta 1699 pregnala turško vojsko iz panonske nižine, mu je bilo jasno, da bo treba pripeljati v te predele koloniste, ki naj ne samo pomnožijo število prebivalstva, temveč zemljo kultivirajo veliko bolj intenzivno kot doslej in pridobijo iz nje čim več novih dobrin. V duhu kameralistične teorije in prakse je dvor ustanovil dve tako imenovani impopulacijski komisiji, ki naj pripeljeta v panonsko nižino prostovoljne in neprostovoljne koloniste od koder koli. Tako so iz Spodnje Avstrije leta 1769 prepeljali tja vse kmete, ki so se upirali svojim zemljiškim gospodom (ti so hoteli povečati tlako); enaka usoda je čakala uporneže v Schwarzwald. Protestanti iz Koroške in Zgornje Avstrije, pruski vojni ujetniki, avstrijski invalidi, pohajkovalci in brezdelneži z Dunaja in Spodnje Avstrije so bili deležni kar pravega odгона na Ogrsko (vir: »Per Wasserschub zur Impopulation nach Ungarn«).³ Mnoge koloniste so zaposlili v slovaških in sedmograških rudnikih, vendar je bilo težišče na poljedelstvu. Navajajo, da se je število prebivalstva v temišvarskem banatu dvignilo od 25.000 ljudi v letu 1711 na prek 300.000 prebivalcev v letu 1786.⁴

Franc Rakovec-Raigersfeld je kmalu po letu 1730 zapisal, da je v Zgornji Avstriji prek 18.000 prosjakov, da pa jih je komaj 1500, ki se spoznajo na predenje (torej samo 8 %).⁵ Na Kranjskem je bilo leta 1767 baje 3000 do 4000 beračev ali približno 1—2 % vseh prebivalcev v deželi.⁶ Jihlava, mesto na Moravskem, je leta 1719 imelo 6246 prebivalcev; med njimi je bilo 386 prosjakov (okoli 6 %).⁷ Preden so Turki pričeli oblegati Dunaj, je oblast izgnala iz mesta 7000 beračev. Pri tem je šlo seveda za vprašanje prehrane in vojaških sposobnosti »nepotrebnih« in zato neljubih gostov, ne za impopulacijo tistih slabo poseljenih habsburških in rajhovskih pokrajin, ki so bile priče 30-letne vojne. Odstotki, ki smo jih pravkar navedli, v splošnem niso prav visoki. Bolj pomembno je dejstvo, da je bil le skromen del teh

² Fritz Blaič, *Die Epoche des Merkantilismus*, Wiesbaden 1973, str. 90—94 (Wissenschaftliche Paperbacks 3, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, hgg von Hans Pohl; Franz Steiner Verlag), str. 90—94.

³ Ibidem, str. 155, 161—162. — Neko poročilo iz septembra 1766 pravi, da se prek Ptuj po Dravi dobavlja tenko rezan les za nove plantaže ali kolonije v Banatu in da so pred kratkim poslali na splavih tja za naselitev 500 invalidov (Arhiv dvorne komore ali kratko ADK, Dunaj, f6 Kommerz, fasc. rd. št. 385).

⁴ Blaič, op. cit., str. 162.

⁵ Franc Rakovec-Raigersfeld ima pravzaprav dva podatka: po prvem je v Zgornji Avstriji okoli 20.000 pravih beračev, po drugem prek 18.000 teh siromakov (Arhiv Slovenije ali kratko AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXIV).

⁶ August Dimitz, *Geschichte Krains*, IV, Laibach 1876, str. 178.

⁷ Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, I/2, München und Leipzig 1924, str. 792.

odstotkov sposoben za kakršno koli proizvajalno delo v tekstilni industriji. Iz tega bi mogli sklepati, da je bila rezervna armada za razvoj industrije do sredine 18. stoletja in še čez dokaj skromna armadica. Zato so se oči takratne javnosti ozirale v — sirotišnice in vzgojne zavode. Kakšno je bilo stanje tam, bomo prav kmalu zvedeli.

* * *

Kameralisti so dalje učili, da se s porastom števila prebivalcev širi notranje tržišče in da se z vse večjo množico delavcev potencira storilnost dela. Ko so govorili o tem, da je samo trgovanje tisti posel, ki prinaša, ustvarja dobiček, so pač iz prakse vedeli in so bili tudi sicer trdno prepričani, da morajo biti mezde domačih delavcev kar se da nizke, če se hoče doseči čim večji dobiček zlasti iz zunanje trgovine in če hočejo biti podjetja vsak čas konkurenčna. Sicer so pa tako bili vsi v Evropi enakega mnenja, da je delavcu samo nizka mezza stimulans za večjo storilnost; zelo delaven da je le tedaj, ko malo zasluži. Zato so vsi trdili, da se morejo izsiliti nizke mezde samo takrat, ko je ponudba delovne sile zelo velika. Da bi to dosegli, so vsi teoretiki v Evropi terjali zaposlitev žensk, otrok, invalidov, siromakov, pohajkovalcev in sodrge. Okrog leta 1700 je potrebovala petčlanska družina v južni Nemčiji letno 100—150 guldo⁸ za preživljanje. Tkalec letno ni zaslužil več kot 50 guldo⁸. Torej je bila zaposlitev njegove žene in otrok samo po sebi razumljiva nujnost.⁸ In oblast se je rada strinjala z mislijo, da v mezdni politiki tiči pravo in pravilno vzgojno sredstvo.

Pri vsem tem moramo vendarle vedeti, da je bil tudi še v 18. stoletju pojem pohajkovalcev zelo širok in nejasen. Pohajkovalec je mogel biti tako tisti kmečki človek, ki je prišel v mesto, da bi se zaposlil, a ni takoj našel dela, kot oni pomočnik, ki si je prihranil skromno vsotico denarja z namenom, da si bo privoščil nekajdnevno brezskrbno življenje. Zgodovinarji pišejo, da je bil kar množičen pojav, čeprav ne tipično pohajkovalski, da so potujoči rokodelski pomočniki odločno branili »plave ponedeljke«, čeprav je bilo cerkvenih praznikov več kot dovolj. Prav s tem smo se pa že močno približali problemu delovne discipline. Sredi 18. stoletja je bil razmah proizvodnih sil še vedno na takšni začetni stopnji, ko niti podjetnik niti politična ali siceršnja oblast niso imeli na voljo učinkovitih sredstev prisile ali normiranja določene aktivnosti. Opuščanja z dela kot radikalne kazni za nepokornost in neposlušnost so se izogibali, ker pač ni bilo na pretek izučenih in priučenih delavcev. Šele predilske, tkalske in druge podobne šole so pričele veljati kot šole za discipliniranje bodočih delavcev. Učvrščevanje delovne discipline kot ene izmed osnov kapitalistične organizacije proizvodnje in delovnih odnosov je moralo vzporedno z organizacijskimi, tehničnimi in knjigovodskimi spremembami v podjetjih samih prehoditi dolgo pot, predno je doseglo svoj namen, to je, delavca neločljivo vključiti v proizvodni postopek, ga napraviti za »svojega« delavca in ga s tem odtujiti od dosedanjega tradicionalnega načina vključevanja v proizvodnjo.

Dejstvo, da so meščani in oblasti vso prvo polovico 18. stoletja naravnost s prstom kazali na potrebo, da se pohajkovalci in delomrzneži zaposlijo predvsem s predenjem, ima svoje logično proizvodno ozadje: tekstilni industriji je primanjkovalo preje in to težavo je bilo treba zrniti v ospredje. Obrtniku, dobro organiziranemu založniškemu sistemu in tekstilni »fabriki« ni smelo nikoli zmanjkati preje, ker bi sicer bili prisiljeni ustaviti svoje

⁸ Günter D. Roth, *Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas. Von den Zünften zur industriellen Revolution*. München 1961, str. 132.

delo. Če so že kmečke statve obstale v trenutku, ko so podelale vso prejo, ni bil dogodek za njihovega lastnika kdovekaj katastrofalen, za močnega založnika in fabriko, ki sta poslovno živela le od zadostne količine preje, bi bil podoben dogodek že kar uvod v likvidacijo. To se pa nikakor ni smelo zgoditi.

* * *

Še najmanj prvih pet desetletij 18. stoletja so se tudi habsburške dežele ubadale z vprašanjem, *kako zaposliti množico ljudi*, ki ni po eni strani že nič več živela od poljedelskega dela, po drugi strani se še ni mogla zaposliti niti v obrti niti kako drugače. Povsod so seveda hoteli rešiti zamotano nalogo na najenostavnejši način. Meščani so pisali razne načrte, kako bi odpravili siromaštvo.⁹ Prvi tak načrt je sestavil neznan avtor najbrž v Loki okoli 1719 in ima naslov »Načrt (Prolect), kako bi vpeljali sirotišnico«. Drugega je sestavil anonim v Ljubljani nekako 1722 in ga je naslovil »Pripombe (Nota), katera sredstva naj se zberejo za bodočo pomoč sirotišnici«. Tretjega je 1723 domnevno napisal Ljubljčan in mu dal naslov »Prava pot v nebesa«. Četrti spis je nastal na Koroškem, peti v štajerskem Gradcu (»Nevsiljiv načrt, kako tu v Gradcu koristno vzpostaviti prisilno delavnico«).

Prvim trem osrednjeslovenskim spisom so skupne naslednje štiri misli: 1. Zavodi za siromake so koristni in nujno potrebni. Imenujejo jih ubožnica, sirotišnica, vzgojevalnica, prisilna delavnica. Služijo naj kot šola za manufakture in za discipliniranje pohajkujočih. — 2. Potrebni denar za zgraditev in vzdrževanje naj se zbere v obliki miloščin, periodičnih vplačil, daril, volil in podobno. — 3. Vso to množico delijo v prave in navidezne siromake. Pravi so tisti, ki si ne morejo služiti kruha sami ali ki so zaradi starosti in bolezni oslabei ter nedorasle zapuščene sirote. Invalidov sèm niso šteli, češ da morejo delati z eno roko ali nogo, celo slepci morejo poganjati samotežna kolesa. Navidezni siromaki so vsi tisti ljudje, ki bi sicer mogli delati, pa nočejo. Te imenujejo pisci v duhu takratne baročne dobe postopače, pohajkovalce, malopridno sodrgo, brezbožno pohajkujočo drhal. — 4. Pravi siromaki bi bili v omenjenih zavodih bolje preskrbljeni, navidezne siromake bi prisilili k dostojnemu delu. Ti bi mogli po nizki ceni izdelovati vse; zavod bi izdelke prodal in se tako vzdrževal. Sirote bi najprej poučevali o krščanskem nauku, potem bi jih navadili dostojnega dela. Kasneje bi jih prepustili drugim strankam kot vajence za isto delo. Z ubožnico v Ljubljani bi se mogli okoristiti kranjski deželni stanovi na ta način, da bi ji podelili privilegije.

Prav na kratko naj omenimo še ostala dva načrta. Koroški je v uvodu sugeriral splošen in podroben pretres oziroma pregled dežele s pomočjo vojaštva z namenom, da bi pregnali berače. V nadaljnjem besedilu gre po istem kolovozu kot kranjski načrti. Štajerski projekt je dokaj stvaren in zdi se, da ga je sestavil gospodarsko dokaj razgledan človek. Operira z vsotami osnovnega kapitala, s številom delavcev, z višino produkcije in podobno. Pripomniti moramo, da je rokopis nastal 1719 in da se nanaša na fabriko, ustanovljeno kmalu nato v Carlauu pri Gradcu.

Načrte smo tu omenili kot že precej razširjena »sociološka« opozorila na težave, ki jih bo družba vsekakor morala kmalu rešiti. Niso niti prva niti poslednja opozorila. Prva se pojavijo v naši družbi že vsaj deset let pred

⁹ Odstavki so kratek povzetek moje razprave Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov. Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 671 sl.

prvim projektom, poslednja tudi kakšno desetletje za pravo potjo v nebesa. Leta 1727 so kranjski deželni stanovi na svojem zasedanju, ko so govorili o varnosti v deželi, po koroškem vzorcu sklenili, naj generalno vizitacijo opravi milica, ki biva v deželi; posamezne vizitacije naj bodo vsak mesec. Berači naj se dodelijo domačim faram. Spreobrnjenci, odslovljeni vojaki in tisti, ki nimajo rojstnega kraja, naj delajo v Ljubljani, kjer se nabere več miloščine. Tisti, ki morejo kar koli delati, naj za svoje vzdrževanje delajo. Zanje naj se ustanovi fond ali cassa pauperum (ubožna blagajna). Viri zanje naj bi bile mesečne zbirke, pušice in darovanja ali »ofri« v cerkvah, prispevek od mesa, ki ga ljudje jedo v postu in podobno. Na deželi naj se organizira zbiranje žita za reveže. Siromaki na deželi in v mestih naj za vsako faro, kjer prebivajo, *tkejo platno in izdelujejo čevlje*.

Po letu 1730 je tudi merkantilist Rakovec zapisal misel, ki je bila takrat v Avstriji že dobro znana, da je namreč treba pohajkovalce in berače spraviti s ceste in jih strpiti v prisilne delavnice in vzgojevalnice, češ da je znak lenobe, če kje nimajo prisilnih delavnic in vzgojevalnic, in da je znamenje premajhne pozornosti do ljudi, ki so v stiski, kjer nimajo zastavljalic (montes pietatis); kjer ni sirotišnic, je to znamenje šibke ljubezni do bližnjega in do lastnih otrok.

* * *

V začetku šestdesetih let 18. stoletja je naporom državnih in deželnih oblasti uspelo, da je *proizvodno delo v sirotišnicah in prisilnih delavnicah* le steklo v nekoliko širših okvirih. Toda po nekaj letih dela se je pokazalo, da v splošnem to ni učinkovito uvažanje ljudi v proizvodnjo, da zavodi ne bodo nikoli postali nekakšen stranski ali pomožen obrat določenega založnika, temveč da predstavljajo zgolj vzgojni prijem. Nekateri lastniki tekstilnih manufaktur so pritegnili zavode v proizvodjalni postopek, toda mezd-nih odnosov, kakršni so veljali za manufakturo, tu niso mogli vzpostaviti, tudi kontrole niso mogli imeti nad tovrstnimi delavci, ker niso bili njihovi delavci, njihovi gojenci. Zato so jih drugega za drugim opustili in jih zalagali z delom bolj iz humanih razlogov. Velika izjema je Koroška.

Že leta 1754 je bilo ljubljanskemu magistratu dovoljeno, da je za vzdrževanje vzgojevalnice in prisilne delavnice pobiral na svojem ozemlju davek od komedij, od biljarda po kavarnah, od kegljanja po gostilnah, od plesalcev po vrvi, od marionet, od plesov, od kvartanja, končno tudi, da smeta dva meniha pobirati miloščino. Tedaj še niso omenjali, da se zavod vsaj delno vzdržuje s predenjem ali s podobnim proizvodnim delom.^{9a} Tudi vzgojevalnico in prisilno delavnico, ustanovljeno maja 1760 v Gradcu, imajo za zelo koristno zadevo zgolj zato, ker je povečala varnost v deželi.

Gojenci so bili kaj pisana družčina. Leta 1754 je bilo v ljubljanski vzgojevalnici 30 oseb. Med njimi je morala Mara Iskra ostati v zavodu pol leta. Vsak mesec so ji odmerili deset močnih udarcev s korobačem. Mate Iskra je tam ostal dve leti, bil je vkovan, obsojen na težka dela; mesečno so mu dali 15 udarcev. Marija Mihič si je prislužila šest let; prvi dve leti so ji naložili četrtletno po osem udarcev.¹⁰ — Poleti 1764 so pregledali graško vzgojevalnico in prisilno delavnico. V protokol so zapisali, da je v lazaretu, ki je do takrat opravljal funkcijo prisilne delavnice, bivalo 25 moških in žensk, »čeprav bi jih mogel sprejeti stopetdeset«; v to hišo so prišli tudi ljudje,

^{9a} AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1755—1762, dalje ADK, I6 Kommerz, fasc. rd. št. 359, končno Zgodovinski arhiv mesta Ljubljane (ZALj), Cod XXI, 24, fol. 20.

¹⁰ AS, Komora in reozrepanca za Kranjsko, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1755—1762.

ki so tihotapili tobak.¹¹ Vidimo dokaj nazorno, da so takšni in podobni zavodi imeli močno potezo zapora.

Leta 1762 beremo, da se sirotišnici v Ptuju in Gradcu že ukvarjata s fabrikaturnim delom. Leto dni pozneje so sporočili iz Ljubljane, da že obstaja načrt, kako bi vzgojevalnico uporabili za predilnico. Naslednjega leta se je zavod ponašal s tem, da se je vključil v manufakturno delo. Pri presojanju glede »vključevanja« velja biti previden in zadržan. Vzgojevalnice so za krajši ali daljši čas sprejemale razne obsojence. Januarja 1767 je prišlo v Kostelu ob Kolpi do manjšega kmečkega upora. Oba glavna kolovodja so za tri mesece zaprli v ljubljansko vzgojevalnico. Ob sprejemu in odpustu so jima odmerili po 30 udarcev, dva manj izpostavljena upornika, ki sta bila v istem zavodu samo po en mesec, sta dobila po 15 udarcev.¹²

V začetku 60 let 18. stoletja so v Avstriji splošno poudarjali, naj sirotišnice služijo kot gojišča za manufakture in za razne poklice. Omenjeni graški zavod je imel spočetka težave zato, ker ni bilo v bližini nobene manufakture, ki bi zaposlila njegove gojence. Leta 1766, ko je bilo v graški prisilni delavnici 18 ljudi, so vzdrževanci že predli — linško volno! Istočasno je bilo v graški vzgojevalnici 43 oseb, ki so prav tako predle in tkale linško volno.¹³

V začetku 1763 so vpeljali predenje volne v Ptuju, skoraj sočasno tudi v Voitsbergu, v Laškem »in drugje«. Marca se je oglasil tudi Celovec z mislijo, da se more pripomoči k boljšemu načinu preživljanja ljudi zlasti z organiziranjem več predilnic. In res so dobili maja 300 gld za zgraditev predilnice v tem mestu. Toda predilnico so si mogli takrat zamišljati le v obliki — sirotišnice! Predračun za delo otrok v teh sirotišnicah-predilnicah je predložil sam Thys, znameniti celovski suknarnar, po rodu iz avstrijske Nizozemske. Pravzaprav so tu govorili 1765 o zgraditvi treh sirotišnic; prvo so začeli zidati 1767. Thys je spomladi 1764 sestavil »Tabelle des ouvriers qui travaillent à la manufacture des draps fins à Clagenfurt«, kjer trdi, da v celovski sirotišnici dela zanj 70 Korošcev in 4 Kranjci, dalje tudi v posameznih hišah na deželi in v mestih.¹⁴ Prav v tej deželi in prav v zvezi s Thysovo suknarno so se nenavadno močno trudili za ustanovitev predilskih šol in od 1765 do 1769 je oblast potrošila letno okoli 2000 gld prav v ta namen, a uspeha ni bilo pravega. Prišlo je tako daleč, da so celo dvoru prezentirali predilske težave, na kar so na Dunaju ukazali, da naj se vpeljejo predilske šole tudi s silo, če bo treba.

Leta 1769 je bilo v koroških sirotišnicah skupaj 249 otrok, od tega 90 v Celovcu, 24 v Velikovcu, 17 v Krki, 14 v Himmelbergu, 7 v Beljaku itd. Poročevalec ni pozabil dodati, da je to premalo, da bi zadovoljili potrebe Thysove suknarne po preji, in da tudi privatniki ne napreduje dovolj; zato da ni druge pomoči, kot da se ustanovi nova hiša za vojaške sirote, ki da naj bi imela 200—300 mladih gojencev.

Sirotišnice po mestih so predle za manufakture v neposredni bližini, le redkokdaj za oddaljenejšo obrate (na primer v Gradcu za Linz). Ko citira poročilo iz 1766, da deluje najmočnejša štajerska tekstilna fabrika v mestu Fridbergu in da ima 40 delavcev, ne omenja, kje povsod ima svoje predice. Vsekakor jih v graških zavodih ni imela.

Vodstvo ljubljanske vzgojevalnice in prisilne delavnice je sredi junija 1769 že zapisalo, da fabrika (sc. Desselbrunnerjeva suknarna na Selu pod

¹¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315.

¹² AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, PP, K-2-1.

¹³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315, 357, 385.

¹⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 358. — Prim. tudi Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 246—247.

Ljubljano) noče dati zavodu v prejo nobene volne več. Zato da se je zavod preusmeril na ožje tržišče, na ljubljanske mestne suknarje. Končno je usahnil tudi ta skromni vir zaposlitve in z letom 1771 je ostal zavod brez takšnega in podobnega dela.¹⁵

* * *

Sicer so v vseh takšnih in podobnih zavodih poskušali vpeljati predenje, toda prav sirotišnice in ubožnice za otroke naj bi privzele značaj *predilskih šol*.¹⁶ To moramo dobro razlikovati, ker so upali, da bodo prav doraščajočo mladino naučili predenja, s starejšimi ljudmi ali celo s kaznjenci niso uspevali. Na obračanje k otrokom je seveda bistveno vplival dvorni patent iz 1765 o predilskih šolah. Idejno izhodišče mu je bila zahteva kameralistov, da je treba vključiti v delo tudi otroke. Pričakovali so, da bo uspeh zelo velik. Septembra 1766 so v Ptuj ukinili invalidski dom; prepustili so ga prisilni delavnic, da bi pripravili vagabunde in za delo sposobne berače h koristnim opravilom. Istočasno so sirotišnico preimenovali v predilsko šolo; ob septembrskem pregledu so v njej našli 25 invalidskih otrok, toda samo sedem jih je predlo. Istega leta je graška sirotišnica dajala streho 12 študentom, 179 dečkom in 73 deklicam (skupno 264 mladim osebam). Po načrtu naj bi predli, krtačili, rezali suknino in opravljali takšna dela, ki so v pomoč suknarnam. Zanje so načrtovali 7 ur spanja in 10 ur dela. Ostali čas naj bi bil namenjen okrepitvi, *delno tudi učenju branja in pisanja*. Načrtovalec ni pozabil pripisati, da bi otroci od osmega do šestnajstega leta starosti mogli dnevno zaslužiti z delom tri krajcarje; razliko bi krili s podporami itd. Ostrejši pogled v pravo stanje je priznal, da niso vsi otroci sposobni za delo. Nekateri so bili neurejeni, še več jih je bilo bolnih. Med bolnimi gojenci sta bila tudi 13-letni Jožek Tič in 11-letni Jožek Kogelnik. Naslednjega leta je bilo v graški sirotišnici le še 13 študentov, 112 dečkov in 51 deklic (skupaj 172 oseb), a 1771 je bila graška sirotišnica že v popolnem neredu, ekonomsko govorjeno, nerentabilna.

Leta 1765 so razpravljali na Dunaju o tem, kako bi pomagali tržaški sirotišnici in prisilni delavnici iz dolgov in kako bi jo preobrazili v nekakšno ustanovo oziroma v kakršen koli institut, ki bi ga kdor koli usposobil za koristno delo; do nadaljnjega, so sklenili, naj bi si v Trstu pomagali iz zagate s pomočjo blagajne komercialnega urada.¹⁷

V slovenskem prostoru so sistematično govorili in pisali o predilskih šolah od 1767 dalje. Takrat so ustanovili kar vrsto takih šol, ki so bile v resnici veliko bolj poklicne šole kot vse dotedanje. Imenovanega leta so ustanovili podobne šole v Radgoni, Slovenski Bistrici, v Hertbergu in Feldbachu, dalje v Ljubljani, Zagorici, Kamnu in Novem mestu. Naslednjega leta je bilo na Dolenjskem že 11 predilskih šol (z novomeško vred, ustanovljeno 1766), leta 1769 celo 17 takih šol. Ptuj se je 1768 ponovno oglasil in se pohvalil, da so resnično osnovali predilsko šolo z otroki vojakov. Vsaj za šole v Slovenski Bistrici, Radgoni in Gradcu vemo, da so imele svoje predilske komisarje, ki so jim pripravili rekvizite in bili sploh faktorji (morda celo založniki v proizvodno-organizacijskem smislu besede); bistriški se je pisal Hülbert, graški Klun. Radgonska šola je bila v hiši meščanskega ki-

¹⁵ ZALj. Cod XXI, 24, Zucht- und Arbeitshaus Prothocoll ... den 24ten Feber 1769 ... bis 15ten Sept. 1771.

¹⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 393. — Prim. Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, Zgodovinski časopis X—XI, 1956—1957, str. 122—153; dalje isti, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, Ljubljana 1963, str. 153—159.

¹⁷ ADK, Zbirka rokopisov, rokopis št. 290, fol. 47.

rurga Mihaela Denhoferja. Vsekakor ni bila velika; imela je na voljo sobo ali dve.

Pri snovanju predilskih šol na Dolenjskem je imel veliko zaslug ljubljanski trgovec Bogataj. Najbolje je opisana predilska in tkalska šola v Celju. Ustanovil jo je Jožef baron Gallenfels, adjunkt celjskega okrožnega glavarstva, menda tudi okrožni podglavar. Njegova šola je začela z delom 10. marca 1767. Iz Istre je dobil 12 deklic, vendar je v splošnem imel v njej 30—35 otrok. Do 1771 se je izučilo okoli 250 otrok, po drugem podatku 127 predic in predilcev. Za to je skozi poltretje leto vzdrževal dva mojstra za tkanje, a predenja lanu so otroke učile domače učiteljice iz Laškega. Šola je imela osem statev, ki jih je baron kupil iz svojega denarja. Nameščena je bila v hiši mestne občine. Leta 1777 je šola še delovala. Komerčni konses je baronu Gallenfelsu povrnil stroške v višini 957 gld; dodal je še 1000 gld za napredek tkalstva.

Že septembra 1763 so na Dunaju ustanovili tovarno za kölnske trakove! Tja naj bi poslala Kranjska v uk nekaj ambicioznejših tkalskih pomočnikov. Oglasili so se trije kandidati: Matevž Barle iz Vodice, stanovski podložnik, star 26 let, potem Jurij Golob, kolovski podložnik, star 18 let, končno Anton Stržek, 19 let, šmarje, boštanjski podložnik. Odšel je samo Barle! Da bi se izučila izdelave trakov s pomočjo mule statev, sta odšla na Dunaj Primož Avsenik iz begunjskega gospostva in Primož Reš iz radovljiškega gospostva. Odšla sta spomladi 1764 in naj bi tam ostala tri leta. Ko sta prišla na Dunaj, sta spoznala, da jima je zelo težko, ker ne znata niti pisati niti brati, tudi nista obvladala nemškega jezika. Hotela sta se vrniti, vendar je prevladalo mnenje, naj le ostaneeta na Dunaju, da se bosta kaj naučila.

Sorazmerno kmalu po letu 1770 so vzgojni zavodi drug za drugim opuščali predenje. Predilske šole so jih preživele, toda v splošnem ne za dolgo; na Koroškem so šle v zaton celo po letu 1773. Tipične strokovne šole so postale sploh del založniške proizvodnje, na primer Bogatajeva na Dolenjskem, Jabornigova v Trzinu, Ruardova na Jesenicah. Kar se tiče vzgojnih zavodov, je treba pripomniti, da že po svoji strukturi šole niso mogle postati del proizvodnega procesa, ker je bilo delo v njih del vzgojnega procesa. Vendar je misel na povezavo vzgojevalnica — proizvodnja živela dalje, saj se je celo 1802 oglasil graški knjigovez Hubegg, da želi organizirati usnjarsko manufakturo v bivši kasarni in da bi ta zgradba mogla istočasno uspešno služiti kot vzgojevalnica in sirotišnica. Prosil je tudi za predjem 10.000 gld: Rezultata kratko malo ni bilo nobenega.¹⁸

Odstavkov o predilskih in podobnih šolah ne moremo končati brez opisa svojevrstne strokovne šole, ki je vrh vsega bila prva taka šola v slovenskem prostoru. Novembra 1763 naj bi pričela v Ljubljani z delom — čipkarska šola, formalno ustanovljena 16. avgusta. Dejansko je učiteljica Marija Ana Seip »odprla« šolo maja 1764; zaradi premajhne uspešnosti so se njena vrata zaprla jeseni 1768. V začetku se je tu izučilo 30 deklet, pozneje samo še deset. V štirih letih in pol je učiteljica izšolala, po drugih vesteh, menda celo 200 učenk.

Suknarske in platnarske fabrike v slovenskem prostoru

Šolski primer za to, kako zelo je zaradi *pomanjkanja preje* mogla biti določena manufaktura razpršena, je omenjeni primer suknarne v Linzu ob Donavi. Ustanovili so jo že leta 1672. Ker je v teku desetletij izdatno po-

¹⁸ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

večala svojo proizvodnjo, je iskala nove predice vsepovsod, tudi v naših krajih. Poleti 1765 so na Dunaju nakazali direkciji linške suknarne rešitev njenih težav tako, da so ji sugerirali ustanovitev podružnice v Ljubljani predvsem zaradi treh prednosti: bolgarsko volno bodo transportirali po Savi, barvila po morju; mezde za prejo so na Kranjskem nižje; mogoč bo izvoz v Italijo.¹⁹ Linz je bil kljub legi ob Donavi oddaljen kraj in zato so bili nekateri transportni stroški višji.

V letih okoli 1766 so predli linško volno v graški prisilni delavnici. Dve leti pozneje so prišli na misel, naj bi si linška suknarna osnovala dve podružnici, glavno v Ptuj, manjšo v Gradcu. Ko so nato ustanovili v Ptuj predilsko šolo, so pooblaščenca linške manufakture res prišli v te kraje, da bi si ogledali razmere. Toda iz vsega tega ni bilo nič in Linz si ni ustanovil podružnice niti v naših krajih niti v Gradcu. Če bi vsaj eden izmed teh poskusov uspel, bi bila suknarna še bolj razpršena manufaktura.

Glede preje in predic je bil osrednji del slovenskega prostora daleč najbolje preskrbljen. Znana področja so bila: trikot Dovje—Tržič—Poljane nad Škofjo Loko—Dovje, široka ljubljanska okolica, ribniško-kočevska dolina.²⁰ Iz omenjenega trikotnika je izstopal Bled z okolico kot središče volnarstva, volnene preje. Dalje je zelo znano področje za predivo bila Ziljska dolina, vendar se tu in drugje predenje ni razvilo do te mere, da bi poskušalo tekMOVATI z Gorenjsko. Prav Ziljska dolina je predivo marno izvažala skozi Trbiž in Kanalsko dolino predvsem v beneško republiko. Kranjski deželni stanovi so po letu 1720 vse glasneje in vse česče protestirali proti izvozu surovine pač v imenu merkantilističnega gesla, da s tako trgovino odteka denar v tujino in da se s tem ovira napredek domače industrije; v bistvu je seveda šlo za to, da se zaščitijo in zaposlijo kranjske statve z razširitvijo nakupnega rajona. Stanovi so zahtevali, naj Korošci ponudijo prejo najprej sosedom Kranjcem in Štajercem, razliko naj zaslužijo z izvozom že izdelanega blaga. Zdi se, da so protesti zalegli in da so bile odkupne cene za predivo ugodne, kajti četrto stoletja pozneje (1751) so Kranjci uvozili iz Koroške kar 167 ton lanu, količino, ki je bila nekajkrat večja od tiste pred leti. Za tonu prediva so plačali od 216 gld do 261 gld, skupaj torej vsoto, ki se je gibala med 36.000 in 43.000 gld.²¹ Kolikor vemo do sedaj, je bila glede obeh kulturnih rastlin v slovenskem delu Štajerske na zelo dobrem glasu dolina Savinje približno od Mozirja do Laškega, prezreti tudi ne smemo široke okolice Slovenskih Konjic. Domnevamo, da je bila tu organizacija gojenja lanu in konoplje ter prodaje prediva, šibkejša od gorenjske organizacije. Morda ni bilo dovolj založnikov, morda pa so srednji deli Štajerske z Gradcem na čelu pokupili toliko te surovine, da je je primanjkovalo za razmah lastne industrije.

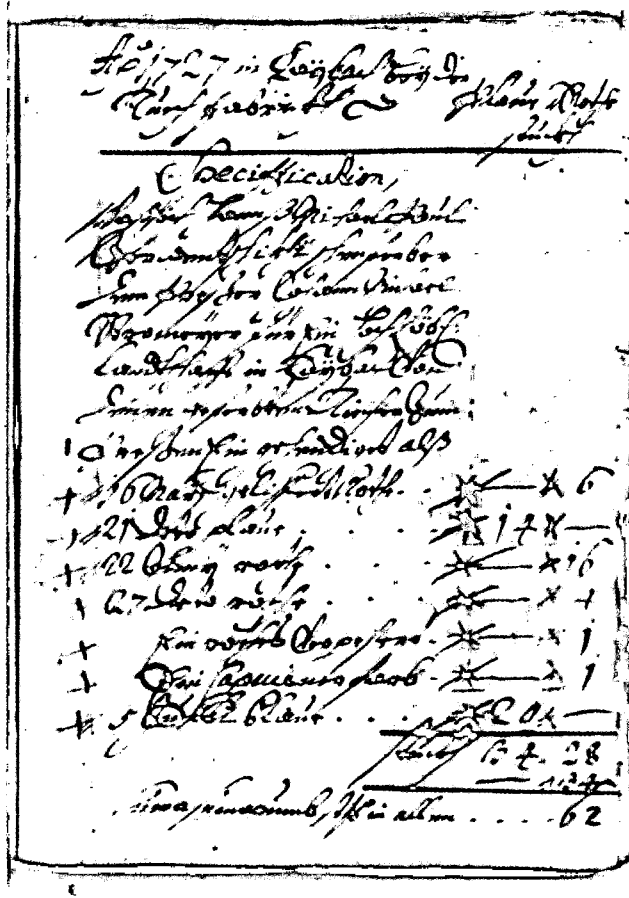
* * *

Rezultat dveh komponent, namreč velike propagande za razmah tekstilstva ter določene višine že akumuliranega kapitala, je bil ta, da je vzniknila primerna vrsta *novih tekstilnih manufaktur*, in to zlasti v šestdesetih letih 18. stoletja. Velik del le-teh je propadel že v naslednjem desetletju, ker jih ni utemeljila ekonomska računica. Eden izmed vzrokov za hitri propad nekaterih obratov je bil tudi v tem, da je bila kupna moč domačega tržišča še zelo skromna. To je izkusil že prej, že leta 1751, Du Tan, v Ho-

¹⁹ Viri v opombi 13.

²⁰ AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, XII, Fabriquewesen, sectio 4.

²¹ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28, dalje AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751—1756, podatki pod datumom 2. XI. 1752.

Slika 1. Stran iz dnevnika o delu, ki ga je opravil barvar-krasilec v ljubljanski stanovski suknarni. Dne 16. maja 1727 je ta vročil stiskalcu sukna šest na rdeče obarvanih kosov, 21. maja nadaljnjih 14 na modro obarvanih kosov itd. Skupaj je v 50 dneh predal barvar stiskalcu 62 kosov sukna (Arhiv Slovenije, Starejši stanovski arhiv, fasc. 537)

landiji in Angliji izučeni mojster (v Leydenu je delal več let v znameniti Clignetovi suknarni). Prišedši v Ljubljano je nameraval tu ustanoviti suknarno za fina sukna, vendar namere ni mogel uresničiti,²² saj je celo stanovska oziroma že Weittenhillerjeva suknarna za navadno sukno komaj zadovoljivo uspevala. V slovenskem delu štajerske so se prav tako vsevprek spraševali, kdo bo kupoval manufakturne proizvode, ko je vendar splošno znano, da vsem primanjkuje gotovine.

Sicer je bilo poskusov ustanovitve novih tekstilnih obratov več. Bankir Schellenburg je morda že konec 17. stoletja ali v 18. stoletju do leta 1714 nameraval v Ljubljani utemeljiti suknarno; domnevamo, da mu je smrt v citiranem letu preprečila uresničenje načrta. Naslednji kandidat je bila neformalna družba Ljubljancanov. Njen član Franc Rakovec-Raigersfeld takole opisuje delo za zgraditev suknarne: Leta 1718 je prišel Dominik Hingerle, ki je providiral (sc. oskrboval) sukno iz Cenede, na misel, da bi napravil pri Ljubljani suknarno. Njegov zet Milpacher je že dal za to kapital in moj oče, ki mu je misel ugajala, me je hotel za polovico interesirati, vključiti v posel. Stvar je bila dogovorjena in resolvirano je bilo, da odpotujem v Foggio (kraljevina Neapelj) in tam kupim volno. Zaprošil sem

²² AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751–1756, podatki pod datumom 27. III. 1751.

za izključni ali privativni privilegij (sc. dokument, ki bi obratu zajamčil brezkonkurenčnost). Julija 1719 sèm res odpotoval in se oktobra vrnil v Trst. Ker ni bilo s privilegijem nič, sem volno zlahka prodal. Potem sem kupil ladjo. Z njo sem 14. septembra 1720 odpotoval z Reke na Sicilijo.²³

Direktna prosila za privilegij Franc Rakovec in Milpacher sta bila odklonjena z motivacijo, naj raje počakata, da se bo pokazal učinek delovanja dveh suknarn, tiste v Celovcu in one v Gradcu. Prav leta 1719 so se namreč v Celovcu izrekli za obnovitev suknarne, ki ni obratovala že dvajset let. Če bi jo obnovili, bi jo konkurenca ljubljanske suknarne mogla še uničiti, kar seveda ni bilo zaželeno. Zato so prošnjo obeh Ljubljančanov odklonili. Koroški deželni stanovi, ki naj bi obrat obnovili, so se konec konca premislili in suknarno pustili v nemar.

Okrog 1725 se je oglašil meščan in trgovec na Reki Anton Bastanzi (po rodu iz Cenede), da je pripravljen postaviti ob Rečini tovarno za cenedsko sukno.²⁴ Do uresničitve ni prišlo, temveč so ga manj kot deset let pozneje poklicali v ljubljansko stanovsko suknarno za nekakšnega delovodjo (capo maestro).

Takšnih in podobnih poskusov utemeljevanja suknarskih in platnarskih tekstilnih obratov bi gotovo mogli naštet še nekaj, vendar nam gre veliko bolj za uresničene zamisli. Obrati, o katerih bomo že konkretno govorili v naslednjih odstavkih, so — po časovnem zaporedju nastajanja — naslednji:²⁵

Obrat	Leto ust.	Leto likv.
1. Stanovska suknarna, Ljubljana	1724	1803
2. Thysova suknarna, Celovec	1762	1805?
3. Morpurgova platnarna, Zagrad	1765	1770
4. Fanzoljeva platnarna, Ljubljana	1766	1767
5. Blagajeva platnarna, Boštanj	1766	1771?
6. Gentilejeva suknarna, Solkan	1767	1768
7. Lambergova suknarna, Kamen	1767	1771?
8. Müllerjeva suknarna, Ljubljana	1767	1771?
9. Pincherlejeva suknarna, Goričica	1768	1771?
10. Kornerjeva platnarna, Goričica	1769	1770
11. Jožefa Sticklberger, Celovec	1771	1777?
12. Morojeva suknarna, Vetrinje-Celovec	1788	
13. Borghijeva platnarna, Kanal	1786	1797?
14. Rössmannova suknarna, Zgoša	1795	1891?

Razpredelnica nima obrata, o katerem sicer viri govorijo, čeprav zelo pičlo, vendar ne moremo o njem reči nič določenega. Morda spada v vrsto poskusov, o katerih smo pravkar govorili, morda gre le za predilsko in tkalško šolo. Govor je namreč o platnarni v celjskem okrožju med leti od okoli 1762 do okoli 1764. Tudi sicer opazimo, da v razpredelnici ni zastopana vsa vzhodna polovica Slovenije. Neki poročevalec je leta 1770 zapisal: »Manufakture se zelo počasi in težko širijo tudi na [Spodnjem] Štajerskem. Ljudje se sprašujejo, kdo bo kupoval njihove izdelke.«²⁶ Za takšno stanje ni bila

²³ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXXI b, dalje Copia Lettere Dal 1732 sin'al 1737, str. 114 sl.

²⁴ Reški državni arhiv, Reka, Capitaneatus fluminense, Commerciale 1690—1776, omot 18, spis št. 122.

²⁵ Kolikor ni drugače označeno, temelje naslednji odstavki na virih v ADK, Iô Kommerz, fasc. rd. št. 397, 437, 438, 439. — Literatura: za ljubljansko suknarno moji Začetki... Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 671 sl., z nadaljevanjem v Zgodovinskem časopisu IX, 1955, str. 62 sl.; za celovško Thysovo suknarno Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 245—246, za Morojevo suknarno ibidem, str. 248—249; za splošni pregled Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968 (Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije, 14), France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVII, 1969, str. 85—91.

²⁶ ADK, Iô Kommerz, fasc. rd. št. 418.

kriva samo šibka kupna moč tržišča, ampak tudi — kot je štiri leta prej ugotovila komerčna komisija za mariborsko okrožje — pomanjkanje podjetnikov z velikim kapitalom. Podobne razmere so prevladovala tudi v celjskem okrožju. Iz tega sledi, da je potekala akumulacija kapitala v velikem delu vzhodnega slovenskega prostora še vedno dokaj počasi.

1. Na čelu razpredelnice skupine tekstilnih obrátov je suknarna v Ljubljani, ki so jo utemeljili kranjski deželni stanovi na osnovi privativnega privilegija. Čeprav so stanovi gospodarili — kot smo videli — z veliko količino družbenih sredstev, tudi finančnih, in so ti zemljiški gospodje imeli v lasti še svoja privatna posestva, niso znali voditi suknarne. Sicer so želeli, da bi jo upravljal merkantilist Rakovec, toda ta je odstopil od namere, da bi jo vodil, ker je zaslutil spletke, ki so jih kovali njegovi nasprotniki. Célo desetletje je bil obrat brez profesionalnega ekonomista in šele 1747 je prešel v privatne roke ljubljanskega trgovca in menjalca Friderika Weitenhillerja.²⁷ Še bolje je obrat prosperiral po 1762, ko sta ga prevzela družabnika in trgovca Jožef Desselbrunner in Valentin Ruard.

Dokler je bila suknarna stanovska, ni teklo nikdar več kot osem statev, na katerih je tkalo pač 16 pomočnikov. Leta 1726 so izdelali 101 kos cenedskega sukna v skupni dolžini 2141 metrov. Dve leti pozneje se je proizvodnja dvignila na 656 kosov v skupni dolžini okoli 14.000 metrov. Weitenhillerjeva proizvodnja se je v glavnem sukala okoli številke 1000 kosov v dolžini 25.000 metrov, vendar je šla krivulja proizvodnje v smer navzgor. Taka proizvodnja je seveda dokaz za to, da je tržišče vse bolj povpraševalo po izdelkih, ker se je pač finančno krepilo. štiri ali pet let po tistem, ko sta suknarno priposestvovala Desselbrunner in Ruard (ta je kmalu izstopil iz družbe, ker je 1766 kupil jeklaro na Savi pri Jesenicah), se je pokazala naslednja zelo povoljna podoba: pomočnikov 31 po številu, vajencev 12, predic 550 do 600; kar 24 statev je proizvedlo prek 1700 kosov sukna. Pri istem številu statev se je proizvodnja vzpenjala takole: leta 1768 kar 2770 kosov, leta 1769 celo 3053 kosov (število predic 895). Leta 1770 se je pokazal krajši zastoj oziroma padec proizvodnje. Vsaj v desetletju 1780—1790 so povprečno izdelali 3400 kosov sukna v skupni dolžini okoli 80.000 metrov volnenih tkanin.

2. Drugo veliko suknarno, vendar za fina sukna, je utemeljil v Celovcu Ivan pl. Thys, trgovec s suknom, ki ga je dunajski dvor povabil iz Eupena v današnji Belgiji (takratna avstrijska Nizozemska). Ker je bil dvorni protežiranec, je užival bonitete, kakršnih niti ljubljanska suknarna niti drugi podjetniki v Notranji Avstriji niso bili deležni. Proizvodnja je polno stekla 1764 kar s 16 holandskimi statvami, z 19 mojstri (od tega 9 Nizozemcev) ter 61 pomočniki (od tega 24 Nizozemcev). S predicami vred je za Thyssa delalo 297 mezdnih delavcev. Proizvodnja se je med leti 1764—1770 sukala okoli števila 3720 kosov (okoli 90.000 metrov) finega nizozemskega sukna. Bila je torej večja kot Desselbrunnerjeva proizvodnja. Toda ljubljanski obrat je imel prednost, ki je celovski ni nikoli dosegel: veliko število cenenih predic. In to je bila takrat bistveno pomembna prednost. Če odštejemo pri Thyssu vse mojstre, pomočnike in druge profesionalne delavce od skupnega števila, vidimo, da je zanj predlo komaj kaj več kot 200—210 predic, torej več kot štirikrat manj od Desselbrunnerjevega števila predic. Zato bomo razumeli,

²⁷ Weitenhiller je že 1734 želel prejeti izključni privilegij za to, da bi 15 let smel na Kranjskem izdelovati v svoji fabriki škarje in nože (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. III). Leta 1766 je nam že znana Temišvarska trgovska kompanija organizirala v Bakru platnarjo in jo tri leta pozneje prodala Weitenhillerju. Po njegovi smrti jo je vodil Jožef Zorc do 1781, ko se je delo ustavilo (Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor gradje priredila dr. Miroslava Despot, Zagreb 1957. Na izvorima historije, sv. 3, str. 17). — Varianto o prevzemu platnarne na račun terjatve do Temišvarske kompanije prim. Ivan Slokar, Ljubljanska suknarna, Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 71. — Pozneje jo je baje Borghi preselil v Kanal ob Soči.

4. Oswald Fanzoi oziroma družba Oswalda in njegovega očeta Jakoba je dobila dovoljenje za obratovanje manufakture, ki naj bi izdelovala platno boljših vrst, tako imenovano povoščeno in pečatno platno, in dežnike, vse s pomočjo bolonjskega mojstra. Proizvodnja je stekla v Ljubljani proti koncu poletja 1765. Sodobniki so vedeli, da iz fabrike ne bo nič, ker je celo parcela, kamor sta želela postaviti svoj obrat, predraga zanj, ker pač nimata prav veliko kapitala.²⁸ Številke o proizvodnji nas presenečajo, saj je z neprimerno manjšim številom delavcev skoraj držal korak s tradicionalno ljubljansko suknarno: leta 1766 je s tremi mojstri in petimi vajenci proizvedel 1989 kosov specialnega platna, naslednjega leta skoraj z istim številom delavcev kar 2242 kosov enakega platna. Vse številke nas torej prepričajo, da je Fanzoi drugje izdelane kose platna v svojem obratu le barval, apretiral in sicer plemenitil. Dodatni podatek, da je septembra 1766 prejel tako imenovani prosti potni list, ki mu je dovoljeval, brez plačila mitnine uvoziti v Ljubljano letno prek 23.000 metrov raznih vrst platna iz vseh dednih dežel, potrebne surovine in razno orodje, nas dokončno prepriča o tem, da je bil Fanzoi le barvarski in apreterski mojster, nič drugega.

5. Pestrejša je podoba tkalnice platna za jadra ali jadrovine Ivana grofa Ursinija pl. Blagaja v Boštanju pri Grosupljem. Pri Ursinijevi fabрики gre pravzaprav za kombinacijo nekaj grofovih in nekaj tržaških statev, združenih v eno podjetje. Grof je namreč s svojimi statvami izdelal nekaj kosov platna že poleti 1766. Prav takrat sta poskušala podobno platnarno za jadrovino organizirati tudi brata Bozini v Trstu, a nista uspela. Zato sta dala grofu na voljo del mojstrov, potrebno orodje in bolonjsko konopljo. Prav medsebojni dogovor, da si bosta obe strani točno delili na pol dobiček in izgubo ter uradno mišljenje komerčnega konsesa, da sta prava fabrikanta oba brata, nas prepriča, da gre tu za družbo, kjer je grof nosil le firmo in dal na voljo predice, tehnične in trgovske posle sta prevzela nase Bozinija. Če je podjetju uspelo uvažati lan in konopljo brez carine, ne vemo, da pa je izdelke nameravalo izvažati v Trst in prek njega v svet ter da je namero uresničilo, vemo. Prav to dejstvo nas navaja na sklep, da sta brata trgovca ali vsaj zelo tesno povezana s trgovci na velike razdalje in da bi fungirala kot založnika, kot čista založnika, če ne bi bila z Ursinijem ena družba. Nepričakovano se 1785 pojavi vest, da izdelujeta v Trstu platno za jadra dve manufakturi, Sinibaldijeva in Bozinijeva.²⁹ Torej se je vsaj eden izmed bratov obdržal, še več, kar osamosvojil. Osamosvojil se je pač zato, ker je Blagajevo podjetje propadlo. Dokler ni razpadlo nekje v letu 1771, je bilo kar opazno podjetje. V letih 1767 do vključno 1770 je imelo 1—2 mojstra, 3—10 pomočnikov in 6—11 statev; vajenec je bil ves čas en sam. Proizvodnja je nihala takole: 230 kosov jadrovine — 140 kosov jadrovine in 21 kosov tronitnika — 136 kosov jadrovine in 16 kosov finega platna — 175 kosov jadrovine in 40 kosov dvonitnika. Vsaj leta 1770 je obrat potrošil 4872 kg lanu in konoplje.

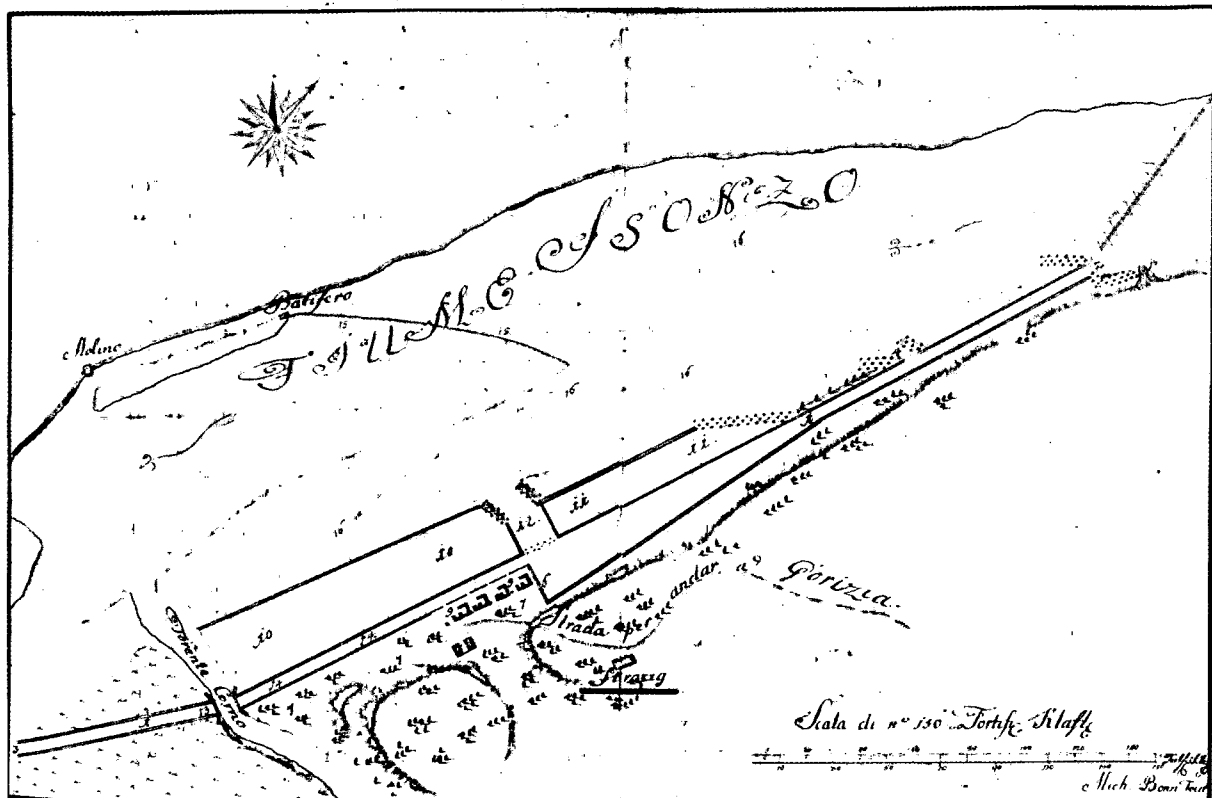
6. Solkanska manufaktura sukna in flanele je pričela z delom marca 1767 s 5 statvami. Lastništvo nas nekoliko spominja na razmere v Blagajevi boštanski platnarni: kot idejnega začetnika in nosilca firme navajajo Ventura Menaseja Gentilleja, kmalu nato kot lastnika Franca barona Tacvoja, Gentilleja le še kot inšpektorja in direktorja.

7. Naslednji grof, ki je vstopil v poslovni svet, je bil Franc Adam Lamberg s Kamna pri Begunjah. Omejil se je na navadno sukno in drugo vol-

²⁸ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 393.

²⁹ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 419.

neni blago. Ker je bil član komerčnega konsesa v Ljubljani, kjer je gotovo dobil spodbudo za svojo namero, in ker je imel na svojem gospostvu dovolj predic in tkalcev, mu ni bilo težko organizirati ostreje začrtani založniški obrat in ga vzdrževati vsaj nekaj let. Zaposloval je mojstre, pomočnike, vajence, predice, barvilce in česalce. Leta 1768 je pričel z velikim poletom; saj navajajo številke kar 101 zaposlenega (na primer 15 pomočnikov in 76 predic ter 23 statev), potem je šlo vse hitro navzdol: leta 1769 se omenja en sam mojster in 56 pomočnikov (statev 26), leta 1770 komaj 46 delavcev: 22 predic in 15 česalcev ter 6 pomočnikov (statev 8). Temu primerno je nazadovala tudi proizvodnja: 143 kosov sukna srednje kvalitete — 66 kosov volnenega sukna in 66 kosov polvolnenega sukna — 37 kosov raševine in 24 kosov polvolnenega sukna. Prav leta 1770 so potrošili 224 kg preje in 616 kg volne. Vse kaže, da je bila zgolj grofova avtoriteta prešibka, da bi mogla obdržati zase vse kmečke statve in proste necehovske mojstre, ki so delovali na ozemlju njegovega gospostva. V poslovnih zadevah ni šlo več za grofovo avtoriteto, temveč za ekonomske momente; konkurenca mu je razbila njegovo založniško podjetje že v letu 1771.

Slika 3. Načrt o regulaciji Soče pri Stráčicah blizu Gorice iz leta 1765. Ob cesti, ki je vodila od štirih žag na levem bregu (št. 9) v Gorico, je vrisana manjša stavba in pripis Stracig (fonet. Stráč'ce), ki smo ga namenoma podčrtali. Sicer pa pomenijo številke: 1 — nova gradnja kanala; 10 — dvignjeno skladišče za deske; 11 — skladišče za drva za kurjavo; 13 — mostič prek potoka Kóren. Načrt, ki ga je v fortifikac. kladrahar narisal Mihael Bonn, hrani Arhiv dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura H 65/1. Karta je bila prvotno del spisov prav tam, fond Innerösterr. Kommerz, fasc. rd. št. 394 (ovoj z napisom »Regulacija Soče«)

8. Ko se je 1767 pojavil v Ljubljani Sas Avgustin Henrik Müller, ki je obvladal izdelavo finih volnenih izdelkov ter sukna iz kamelje dlake, je že bilo nekoliko prepozno, ker je celovski Thys že vsaj štiri leta proizvajal fina sukna, ki so zadoščala vsem potrošnikom takega blaga v več kot samo slovenskem prostoru. Tržišče je bilo za Müllerja preozko in kmalu po 1770 se je podjetnik odselil. Ves čas je imelo podjetje skromen obseg: enega mojstra in 3—4 pomočnike, 20 predic, po enega vajenca, doplirerja in česalca; na štirih statvah so proizvedli 1769 le 22 kosov pliša in 18 kosov castisa, naslednjega leta 18 kosov pliša in 5 kosov dvostranskega pliša. V tem letu so potrošili komaj 196 kg volne in nekaj kamelje dlake. Ker se je Müller naselil v Ljubljani, je tudi predice našel v Ljubljani ali vsaj v neposredni bližini. Po vsej verjetnosti je moral predice šele naučiti, kako se prede kamelja dlaka. Če bi se delo obneslo, bi obrat bil gotovo znatna novost za naše kraje.

9. Decembra 1768 je prišel z delom v svoji suknarni v Goričici pri Mirnu Izak Rafael Pincherle. O sebi je trdil, da je bil sicer rojen v Gorici, da pa so ga vzgajali med tovarnami v Cenedi, a se je 1767 vrnil v Gorico in decembra istega leta prišel na svoje v Goričici. Iz Cenede je pripeljal 60 delavcev, ki jim je tu v Goričici zaradi pomanjkanja dela (problem tržišča!) grozil odpust. Leta 1769 — ko je že bil lastnik čistilnice sladkorja — bi skoraj ustavil delo v suknarni, če je ne bi prevzel ambiciozni Franc baron Tacco, ki se 1770 citira kot lastnik suknarne v Mirnu. Naslednjega leta že ni nobenega glasu več o imenovanem obratu.³⁰

10. O njegovem sosedu Andreju Kornerju vemo še zelo malo. Znano nam je samo to, da je organiziral svojo platnarno v Goričici aprila 1769 in da je proizvodnja tudi dejansko stekla. Obljubljal je letno produkcijo 200 kosov, a ga statistiki iz leta 1770 ne omenjajo več.

11. Enako slabo smo poučeni o celovski tovarni tiste boljše vrste platna, ki so mu rekli povoščeno platno. Sredi leta 1771 jo je v tem mestu utemeljila Jožefa Sticklberger. Zanj so delali tkalci v Celovcu, pri Gospe Sveti, v Rožeku in Brežah. Vse kaže, da je bil v Celovcu le osrednji obrat (= tovarna) z vodstvom. Podjetnica ni uspevala, zato je zaprosila za podporo, a so jo odklonili.³¹

12. Thysov obrat je dobil močno konkurenco v suknarni, ki sta jo ustanovila 1788 brata Moro v veliki stavbi opuščene cistercijskega samostana v Vetrinju, potem ko sta že tri leta po malem proizvajala v Celovcu. Za Moroja so predle predice v Vetrinju in okolici ter v Zgornjem in Spodnjem Rožu. Ker jima to ni zadoščalo, sta zaposlila še predice v bohinjskem kotu; za Vetrinj so le-te predle več kot deset let. V začetku 19. stoletja se je manufaktura povečala za obrat v Celovcu. V letih okoli 1838, ko Thyssa že ni bilo več kot trideset let, je obrat proizvedel povprečno po 1000 kosov finega sukna in nekaj sto kosov kašmira. Okrog 1850 je firma zaposlovala nekako po 350 delavcev in je svoja proizvodna sredstva sproti in neprestano modernizirala, tako da je počasi prešla v tipično fabriško organizacijo proizvodnje.³²

13. Tržaški trgovec Franc Borghi je prišel z delom v svoji platnarni v Kanalu ob Soči leta 1786. Domnevali so, da manufaktura v bistvu izhaja iz reške ali da je ostanek tistega obrata, ki ga je temišvarska kompanija utemeljila v Bakru, pa je pozneje prešel v privatne roke. Poznavalci so

³⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 421.

³¹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250. — Za njene tkalce prim. ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

³² Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 248—249.

trdili, da tovarna ni nova in da tudi bodočnosti nima. Trгоvec je namreč že septembra 1786 prejel 10.000 gld predujma proti hipoteki.³³ Vendar se je platnarna držala več kot deset let in poročila iz leta 1796 trdijo, da še proizvaja, a da obresti od posojila ne more več plačevati in da lastnik prosi za odlog.

14. Anton Rössmann se je zasidral 1795 s svojim podjetjem v Zgoši blizu Radovljice, torej v kraju, ki je bil kar v središču tradicionalne domače tekstilne proizvodnje. Delovne sile mu ni manjkalo; imel je 80 delavcev, za število predic še ne vemo. Morda je za naslednjega lastnika Janeza Rössmanna, delalo več sto predic, sicer ne bi mogel podjetnik že v 40 letih 19. stoletja izdelati 1000—1400 kosov sukna. Navadno volno so mu predle v teh letih predice še na klasični način, boljše so že predli na strojih. Kaj več o teh strojih nam še ni znano. Tkali so seveda tudi okoliški tkalci, izdelane kose je Rössmann v svojem osrednjem obratu le apretiral (barval, kosmatil, stiskal).³⁴

S tem smo končali opis fabriških ali centraliziranih tekstilnih manufaktur, ki so temeljile na predelavi surovin kot so lan, konoplja in volna. S številkami, ki smo jih navajali o delavcih in proizvodnji, smo se hoteli na neki način približati strukturi teh obratov (delitev dela, šibkejša ali močnejša povezava založniškega obrata, bolj ali manj razpršene manufakture iz sektorja »samostojni obrati«). Z letnicami utemeljitve in likvidacije smo hoteli opozoriti — imenujmo pojav s temi besedami — na umetno ustvarjeno gostoto tekstilnih obratov v letih 1765—1770, z navajanjem krajev, kjer so obrati delovali, pa smo šli za tem, da dobesedno s prstom pokažemo na naravni tekstilni pas v slovenskem prostoru: ne glede na kmečke statve je bil področje intenzivne proizvodnje tekstila ozki pas osrednje Slovenije (Ljubljana, Zgoša, Vetrinje, Celovec). Kar je prostora vzhodno in zahodno od njega, nima večje industrijskozgodovinske veljave; vsekakor je bila zahodna stran razgibanejša od vzhodne. Tu se za čas 1762—1764 omenjata le platnarna v celjskem okrožju in poskus iz leta 1801, ki se ga je lotil absolvirani jurist Franc Mulej s tem, da je prosil za dovoljenje, za koncesijo, da bi smel v Ptuj utemeljiti suknarno. Razen prošnje ni Mulej napravil ničesar drugega.³⁵

Določeno pozornost naj posvetimo samo še izvozu suknenih izdelkov kot nekakšnemu merilu glede intenzivnosti proizvodnje. Po vsem, kar vemo o tekstilni industriji, nismo prav nič presenečeni, ko beremo, da je največ tudi volnenih izdelkov izvažala prav Kranjska in sicer skoraj vse skozi Trst. Znamenite bilance navajajo naslednje vrednosti (v goldinarjih):

Dežela	1760	1761	1762	1763
Moravska	11.318	18.734	23.686	21.196
Kranjska	10.032	9.925	7.685	10.961
Tirolska		1.529	3.481	11.637
Avstrija		1.231	2.204	4.653
Češka		1.704	3.731	70
Avstr. Šlezija		2.100		
Štajerska	473	801	868	585
Koroška	226	585	390	195
Skupaj	22.049	36.609	44.249	49.297

³³ AS, Gubernijski arhiv, fasc. 1787—1795, 43.

³⁴ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, str. 12—13, dalje Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, V Kranju 1970, str. 298—314.

³⁵ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

Če pustimo ob strani Moravsko, vidimo, da je bila Kranjska pri izvozu suknenih izdelkov kar precej ekspanzivna. Preseneča hitri vzpon Tirolske, medtem ko je Koroška verjetno povečala svoj izvoz po utemeljitvi Thysove suknarne. To bomo mogli prepričljivo dokazati pač takrat, ko bomo k študiju izvoza pritegnili nove dokumente. Sicer moramo pri Koroški vedno poudarjati, da je njen izvoz tekel po Kanalski dolini in da so tržaški podatki zanjo zelo relativni, medtem ko za Kranjsko niso. Izdelki srednje Koroške so resda potovali prek Ljubeljskega prelaza, zlasti tisti, ki so bili namenjeni prek Trsta v vzhodni bazen Sredozemskega morja, toda kar je bilo namenjeno v beneško republiko, je potovalo po Kanalski dolini.

Dolgo časa so bile dolžine izdelanih kosov tkanin različne. Vsaka dežela, da, posamezni deli dežele in celo posamezni obrati, so določali obseg izdelanih kosov po svojih merilih oziroma merah. Šele odredba iz leta 1768 je določila, da mora kos blaga meriti najmanj 20 dunajskih vatlov ali 15,5 metrov in da mora imeti fabriški znak ter pismo potrdilo od krajevne gosposke.³⁶ Javnopravno priznane manufakture so se teh norm držale; kmečki tkalci so še pod konec 18. stoletja določali dolžino kosa kar po svoje v duhu tradicije.

Večina podjetij — ne glede na industrijsko panogo — ni dovoljevala, da bi delavci spali v obratnih prostorih. Steklarne so postavile posebne lesene hiše za mojstre in druge profesionalce. V rudnikih in fužinah sploh ni bilo mogoče prebivati; rudarji železove rude v gorenjskih hribih so prenočevali v bivališčih, ki so bila bolj podobna lopam kot hišicam. Izjema so bili le nekateri obrati tekstilne stroke. Leta 1732 je Franc Rakovec-Raigersfeld predlagal svilarne v gradiščanski Fari, v katerih delovnih prostorih naj uredi skupna ležišča; če bi jih bilo še premalo, je svetoval postaviti eno ali več barak kar med obratnimi objekti.³⁷ V stanovski suknarni na Selu pod Ljubljano so vsaj od 1727 dalje samski kvalificirani delavci, na primer vsi tkalci, spali v sobah, kjer so čez dan delali. Poročeni kvalificirani delavci so imeli v tovarni ločene sobice. Nekateri so imeli kar privilegiran položaj: barvarski mojster, ki je tudi imel stanovanje v fabriki, je smel rediti kokoši, dve kozi in štiri konje; omislil si je dalje skromen vinotoč, ki ga je pa moral kmalu opustiti. Enako je organiziral vinotoč v suknarni tudi inšpektor Kunčnik; po določenem krajšem času je moral prav tako zapreti lokal.³⁸

* * *

Vprašanja o finančni moči podjetnikov se ne bomo lotili iz direktne smeri, temveč iz posebnega zornega kota, ki ga tu imenujemo *subvencioniranje manufaktur*. Ta oblika propagande za razmah zlasti tekstilne industrije je bila tipična za šestdeseta leta 18. stoletja, torej za čas, ko so delovali komerčni konsesi najintenzivneje. Kajti ena izmed njihovih osnovnih dolžnosti je bila, deliti podpore, predujme, subvencije vsem, ki so se odločili za utemeljitev manufakture, niso pa imeli dovolj lastnega kapitala. Kolikor je šlo za večje vsote, so bili konsesi dolžni, posredovati prošnje na višje instance, tudi na dvor. V navedenem desetletju je bilo podeljevanje subvencij sestavni del merkantilistične ali narodnogospodarske politike državnih oblasti in kdor je znal to obrniti sebi v prid, je bil deležen prav impozantnih vsot. Terminus 'obrniti sebi v prid' je imel dvojni izvor. Prvi je bil

³⁶ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 379 d. — Franc Rakovec-Raigersfeld je že 1732 zapisal, naj bi bili izdelki domačih manufaktur vsi opečateni, da bi se razlikovali od tujih izdelkov, ne pozna pa še zahteve o enotni dolžini (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVI, ostanek nekega dnevnika, str. 7).

³⁷ AS, Raigersfeldov arhiv, knjiga Copia Lettere Dal 1732 sin'all 1737, str. 39 sl.

³⁸ Prim. moje Začetke suknarne, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 682—684.

subjektivnega značaja: kdor je bil blizu dvora ali funkcionar državne administracije, je laže uveljavil zahteve po subvenciji. Drugi je bil objektivnega značaja: dvor se je odločil, da bo državo rajoniral in pospeševal tisto industrijo, ki je bila za določeno deželo vodilna. Zaradi obeh momentov so levji delež pri subvencijah pobrali prav češki, spodnjeavstrijski in še posebej dunajski podjetniki. Od sredine 60 let so letno potrošili za subvencioniranje industrije 50.000—80.000 gld. Iz dolge vrste podpor bomo tu navedli samo nekaj primerov. Češki grof Waldstein je 1764 prejel kot posojilo 10.000 gld, dve leti pozneje neka češka manufaktura isto vsoto, Privotova češka bombažna industrija 30.000 gld, brnski fabrikant Köffler skupaj 37.000 gld, grof Starhemberg 30.000 gld, leta 1770 Känel 30.000 gld, Clary celo še leta 1772 za čipkarstvo na Češkem 12.000 gld, — itd.³⁹

Ne trdimo, da ni tekstilne in druge industrije v slovenskem prostoru nihče podpiral, to ne, samo podpore so bile redkejšje in manjše, pač v pravem sorazmerju s prošnjami. Politika države je resda temeljila na merkantilističnih maksimah (pomnožiti industrijske obrate, okrepiti izvozno trgovino in podobno), toda rajoniranje je določilo, naj češka nadomesti izgubo Šlezije, kar je z drugimi besedami pomenilo, naj se forsira industrializacija Češke, Moravske, itd. Notranjeavstrijski komerčni konsesi so podpirali svojo industrijo, da, toda večjih finančnih sredstev niso imeli na voljo; hitro so izčrpali odmerjene vsote in včasih napotili kandidata s prošnjo — na Dunaj, kjer je že bilo prosilcev več kot dovolj in vsak je bil »tehtnejši« od prejšnjega.

Politika subvencioniranja je šla prvenstveno za tem, da pospešuje tekstilno industrijo. V tem se Avstrija ni prav nič razlikovala od drugih držav v Evropi, kjer so prav tako forsirali tekstilno industrijo kot eno izmed osnovnih industrij; ki je mogla zaposliti velike množice ljudi. Druge panoge so bile še dalje precej navezane na svoje zmogljivosti in na svoja finančna sredstva, na primer rudarstvo in fužinarstvo, steklarstvo, papirničarstvo, usnjarstvo, itd. Zato tudi vidimo, da so v 60 letih vznikale tekstilne manufakture najpogosteje, druge fabrike znatno manj ali sploh ne. Zato ne, ker v danih razmerah še ni bilo potrebe po njih, na primer tovarne za klej, fabrike za milo, razne druge kemične tovarne in podobno.

S tem, da smo izbrali 17 primerov prošenj za subvencijo iz slovenskih krajev, smo najbrž zbrali skoraj vse reflektante ali vsaj ogromno večino. Sicer vseh prošnikov niti ne potrebujemo, ker nam gre le za primerjavo med že navedenimi vsotami in našimi subvencijami in za sklep, ki sledi iz tega: v čeških primerih gre za obrate, ki so že delovali in so bili kar velike manufakture, v naših primerih za komaj nastajajoče manufakture manjšega obsega; izjema je le suknarnar Thys iz Celovca, o katerem smo že zapisali, da je bil dvorni protežiranec. Razpredelnica nam pove naslednje:

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odo-
				breno
				— Odklo-
				njeno
				? Neznano
Jernej Čebul	1750	Ljubljana	20—25.000 gld	—
Baron Herbert	1761	Celovec	6.000 gld	+
Kor. dež. stanovi	1763	Celovec	3.000 gld	+
F. L. Eichhorn & Co	1764	Celovec	30.000 gld	+
Leopold Bogataj	1765	Ljubljana	4.000 gld	+

³⁹ Karl Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860 — Erster Band, 1740 bis 1798, Leipzig 1907, str. 132, opomba pod črto.

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odo- breno — Odklo- njeno ? Neznano
Jurij Zanetti	1765	Ljubljana	2.000 gld	+
Anselm Morpurgo	1765	Gradiška	3.500 gld	+
Ventura M. Gentile	1767	Solkan	200 duk	?
Izak Raf. Pincherle	1767	Goričica	5.000 gld	—
Jožef Harmann	1769	Ljubljana	1.000 gld	—
Jožefa Sticklberger	1771	Celovec	300 gld	—
Ivan pl. Thys	1775	Celovec	100.000 gld	+
Andrej Marinič	1785	Podravlje	1.500 gld	—
Vdova Cerar	1786	Ljubljana	?	?
Franc Borghi	1786	Kanal o./S.	10.000 gld	+
Anton Silva	1790	Ljubljana	5.000 gld	—
Jurij Hayderer	1808	Celovec	5.000 gld	—

Iz severnega dela slovenskega prostora je prejel izrednih 100.000 gld Thys v času, ko se je zaradi pomanjkanja predic znašel v veliki zagati; subvencija naj bi mu omogočila najti predivo za vsako ceno. Oblast je načelno subvencionirala vedno le podjetja, ki so pričela proizvajati tako vrsto blaga, ki se je do takrat ali uvažalo iz tujine ali ga v tisti deželi habsburške krone še ni nihče proizvajal. Ker niso bila niti nova podjetja niti niso proizvajali nove vrste blaga, so zavrnili Pincherleja, Harmanna, Mariniča in druge. Harmanna so odklonili z motivacijo, da Ljubljana pač ni primerna za svilo. Čebul je poglavje zase; verjetno so ga pustili pasti že na ljubo politike, ki se je izkristalizirala nekako petnajst let pozneje in ki jo imenujemo politika gospodarskega rajoniranja države. V čebulovem času so namreč že forsirali proizvodnjo svilenih tkanin na Goriškem in na Dunaju. Kar je bilo svilarstva v vmesnem prostoru, je bilo nezaželena konkurenca, za katero bi bilo bolje, da bi je ne bilo.⁴⁰ Nihče ni rekel dobesedno tako, toda ko je temu res velikemu in imenitnemu svilarskemu podjetju, ki je bilo znano daleč naokoli, predla trda, so vsi dvignili roke in pri tem obžalovali, da propada.

Gospodarskopolično opredeljevanje fabrik

Na začetku 18. stoletja, ko si je merkantilizem šele utiral pot, je državna oblast uvedla v pospeševanje industrializacije nov element s tem, da je posameznim obratom podelila na njihovo prošnjo tako imenovani *izključni ali privativni privilegij*. Ta dokument ni posegal v organizacijo dela in proizvodjalnega postopka, tudi ni reševal vprašanj osnovnega in investicijskega kapitala. Lastniku je nudil le določeno protekcijo, zaščito, s tem, da v teku določenega časovnega obsega ni smel nihče v deželi utemeljiti obrata s prav takšno proizvodnjo, kakršno je imel zaščiteni obrat.⁴¹ Slaba stran dokumenta je bila v tem, — če ga vrednotimo z očmi podjetnika, — da je nosil v sebi element začasnosti (»... podeljujemo privativni privilegij za deset let, za dvajset let, za petindvajset let...«), dobra v tem, da je zaradi protekcije vabil podjetnike k ustanavljanju takih podjetij, ki jih ali v vsej državi ali v določeni deželi še ni bilo. Privativni privilegij je še jamčil nedotakljivost

⁴⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 428. — Za Thysovih 100.000 gld prim. še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 247. — O lastniku svilarske »fabrike« Jerneju Čebulu in o svilarstvu Josip Zontar, Svilo-
gojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957 (SAZU, Dela 11, sekcija za občo
in narodno zgodovino, 3), str. 48—53.

⁴¹ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 14—18, dalje Johann Slokar, Ge-
schichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Wien 1914, str. 1—2.

obraza glede pošiljanja delavcev k vojakom in glede nastanitve vojaštva v obratnih prostorih. Podjetja so skoraj vedno uživala prost uvoz surovin in izvoz izdelkov. (sistem »prostih potnih listov«). Lastnik je vedel, da bo ves določeni čas proizvajal brez konkurence in da sta mu s tem zajamčena tržišče in določen del dobička. Ker ni imel konkurence — uvoz podobnega blaga so tako, že v smislu načel merkantilizma ali prepovedali ali prav občutno zmanjšali —, ni bilo mehanizma, ki bi privilegirancu urejal cene. Podjetnik je sam določil tisto zgornjo mejo za cene, ki jo je tržišče komaj še moglo sprejeti.

Prvi izključni ali privativni privilegij je dvorna administracija podelila leta 1709 nekemu dunajskemu podjetniku. Potem so si podelitve sledile vse hitreje. Avstrijska orientalna kompanija je tak privilegij prejela 1721 za belilnico voska na Reki, 1722 za vrvarno v istem mestu. V slovenskem prostoru so bile privativnih privilegijev deležne predvsem tekstilne manufakture, na primer stanovska suknarna v Ljubljani, Thysova suknarna za fina sukna v Celovcu, itd. Aron in bratje Morpurgo so 1756 prosili za 10-letni izključni privilegij, ko so se odločili, da bodo v Gorici utemeljili obrat za esenco vinskega kamna. Oblast jim je privilegij odrekla z motivacijo, da se vinski kamen izdeluje tako v Trstu kot na Goriškem: Ivan Mihael baron Herbert iz Celovca je prav takrat prejel privilegij za vrvarno, čeprav je bilo na Koroškem nekaj vrvarjev-obrtnikov. Toda obrat bi proizvajal na fabriški in ne na obrtniški način, to je ta bistvena razlika! Istočasno vidimo prav na tem primeru docela jasno, da so bili privilegiji zavestno naravnani protitehovsko, proti drobni proizvodnji. Meščanski trgovec Jakob Harb & Co iz koroških Brež (v bistvu kompanija treh trgovcev) je 1765 prejel izključni privilegij za »fabriko«, ki bo proizvajala volnene nogavice, platno, barhant in svilene trakove, torej artikle, ki so jih tudi sicer izdelovali nekateri obrtniki.⁴²

V splošnem je tako v Avstriji kot v njenem slovenskem prostoru število obratov, ki so delali brez privativnega privilegija, presegalo tistega s privilegiji. Pri vsem tem določene proizvodjalne panoge privilegija sploh niso poznale, na primer steklarstvo, milarstvo, da o montanistikumu ne govorimo še posebej.

Kdaj pa kdaj se je za privativni privilegij potegoval kaj nenavaden »podjetnik«. Še leta 1791, ko že petindvajset let nišo več podeljevali takih privilegijev, se je zanj priporočal goriški lekarnar (policijska obrt!) Karel Anton Leitenburg, češ da je v Gorici napravil čisto novo tovarno vinskega kamna, ki da je »v dednih deželah nekaj povsem novega«. Omogočila da bo pritekanje denarja v provinco, ki ji tako zelo primanjkuje gotovine. Prosil je za izdajo privativnega privilegija za deset let in za istočasno prepoved uvoza vinskega kamna iz tujine. Seveda so njegovo prošnjo pri priči odklonili.

V že velikokrat omenjenih šestdesetih letih 18. stoletja sta dvor in njegova administracija opustila sistem pospeševanja industrije s pomočjo izključnih privilegijev, ker je nova politika glede propagiranja in subvencioniranja industrije — v ospredju je že bila množičnost in ne več posameznost — nasprotovala ideji o protežiranju le posameznikov. Leta 1753 so podaljšali privilegij schwechatski bombažni manufakturi za deset let, po preteku termina so prošnjo glede podaljšanja že odklonili z izgovorom, da so taki privilegiji v novo nastalem položaju *skrajno škodljivi*, ker zavirajo

⁴² ADK, Iö Kommerz, fasc. fd. št. 315, 357, 385, 419, 421.

razmah podobnih nepriviligiranih tovarn v državi.⁴³ Od takrat dalje niso nikomur več podaljševali privilegija: leta 1764 je ugasnila veljavnost podobnega dokumenta manufakturi volnenih izdelkov v Linzu, leta 1775 tudi čistilnici sladkorja na Reki.

Nova politika je med ljudi vnesla zmedo, saj je črtala besedi privilegium privativum, obdržala pa — v smislu okrožnice iz leta 1770 — njegovo bistvo, ki je bilo v naslednjem: 1. Oprostitev tovarniških objektov glede zemljiških in drugih nepremičninskih bremen ter glede nastanitve vojaštva; 2. Oprostitev tovarnarja, njegove družine in njegovih sodelavcev glede rekrutacije in plačevanja obrtnega davka; 3. Posebna zaščita za tuje »umetnike« in fabrikante, torej za delovodje, krasilce in podobne strokovnjake ter njihov prost odhod v domovino; 4. Pravica do uvoza tistih surovin in orodij, ki jih v dednih deželah ni bilo, po posebni zmerni carini; 5. Zaščita pred konkurenco v tistem okolju, kjer je tovarna delovala; 6. Zaščita pred samovoljo delavcev tako, da drug podjetnik ni smel sprejeti delavca, če temu prejšnji delodajalec ni dal pismene odpustnice; 7. Podjetniki so smeli zaposliti tudi cehovske ljudi, jim dati priznanja in učna pisma, (če bi cehi ne priznali te pravice, bi bili strogo kaznovani); 8. Podjetniki so dobili pravico, postaviti magazine v poljubnih krajih in prodajati svoje izdelke tudi na drobno, torej po kosih.

Po novem se je beseda privilegij zreducirala zgolj na odličje: taka tovarna je smela izobesiti ščit s cesarskim orlom in z napisom »Cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika«, napis je smela odtisniti tudi pri podpisu.

Ne kot odličje, temveč kot pojem so »privilegij« obdržali, kadar je šlo za posebne in pomembne izume ali odkritja, ki so bila prirejena za množično proizvodnjo, ali pa tudi ne, če je šlo za znanstveni dosežek par excellence.

* * *

S subvencijami, premijami in nagradami okarakterizirana poteza merkantilizma je bila v ospredju dogajanja približno deset let. Novo ustvarjena komercialna administracija je bila tisti forum, ki je sicer centralistično, vendar z zanosom propagirala skrb za razmah industrije in komercialnih obrti. Ni dvoma, da so napor obrodili svoj sad, v nekaterih deželah večjega, v nekaterih manjšega, toda po desetletnem centralističnem načinu pospeševanja se je sorazmerno hitro uveljavil nazor, da je treba privatne gospodarske sile osvoboditi nadzorstva ter tudi državne podpore in jih čim prej privaditi na to, da bodo delovale samostojno.

Nova smer glede industrijske politike se je uveljavila prav kmalu po letu 1770, vendar s protekcionizmom ni opravila kar na kratko. Ta nova oblika merkantilizma, imenujmo jo fiziokratski merkantilizem (za razliko od dosedanjega nekakšnega protekcionističnega merkantilizma), je med drugim ukinila vse izvozne carine razen carine na surovine in poostrila kontrolo nad uvoznotrgovinskimi posli, okrepila je torej prohibitivni sistem pri uvozu. Oviranje uvoza se je kazalo v tem, da so se importirale samo surovine, ki jih država ni premogla, so pa bile zelo potrebne. Nova uvozna politika je kmalu naletela na odpor, saj so nekateri vodilni forumi takoj ugotovili, da je v kratkem času 1783—1785 padel izvoz po vrednosti za okoli 2.000.000 gld, in vedeli so, da je to rezultat represalij ali nekakšne carinske vojne Saške, Prusije in Poljske proti Avstriji. Rezultat represalij se je na-

⁴³ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 150—154, Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, str. 2—3.

dalje pokazal v tem, da je padla vrednost zlata in srebra; s tem se je, — kot pravimo enostavno, — življenje v Avstriji podražilo.⁴⁴

Še prej je moral fiziokratski merkantilizem rešiti nekaj starih in zapletenih problemov, na primer tudi ukiniti vse notranje mitninske pregraje. To potezo, ki so jo dolgo pripravljali, študirali in tehtali, so dekretirali leta 1775. Po njej so Češka, Moravska, Šlezija, Zgornja in Spodnja Avstrija, Notranja Avstrija (= Štajerska, Koroška in Kranjska), Goriška z Gradiščansko in obmorski pas ali Litorale sestavljale od tedaj dalje eno in enotno carinsko ozemlje. Zunaj njega so ostale le Tirolska, nekaj manjših delov Češke in ozemlje svobodnih pristanišč Trsta in Reke. Storjeni korak je še bolj poživil notranjo in zunanjo trgovino in prav gotovo olajšal akumulacijo kapitala. Po letu 1780 so se množili dokazi o tem, da vse bolj prevladuje tako imenovana fiziokratska miselnost (gr. *physis* kratein = vlada narave), ki je izšla iz Francije in ki je bila precej več kot samo agrarnopolitična doktrina. Zanima nas predvsem politika fiziokratizma na področju trgovine, obrti, industrije in montanistikuma.⁴⁵

Fiziokratizem ni šel za tem, da razkroji težnje merkantilizma. Hotel ga je le »očistiti« določenih slabosti ali preživelih oblik in postopkov, kajti bil je proti oblastnemu urejanju industrijske problematike, proti protekcionizmu oziroma protežiranju nekaternikov, češ da je to nekaj umetnega, nekaj nenaravnega. Glavno geslo merkantilizma, povečati izvoz in zmanjšati uvoz, je ostalo nedotaknjeno in je imelo še naprej polno veljavo. Leta 1783 je izšla vrsta odredb čisto fiziokratskega značaja, ki so na primer zadevale gospodarjenje v gozdovih in so bile zelo pomembne za fužinarstvo, steklarstvo, proizvodnjo pepelike in podobne industrijske panoge. V bistvu so šle odredbe za tem, da vzpostavijo polno prodajno pravico za vse proizvajalce, tako tiste v agraru kot one v industriji. Dvor in njegova fiziokratsko usmerjena administracija sta se torej tudi glede industrije ravnala po fiziokratskem nauku, da je prava cena samo tista cena, ki jo ustvariyo gospodarske razmere, podane pri prosti konkurenci ponudbe in povpraševanja, ne glede na to, ali gre za poljedelske ali za fabriške produkte. Zato je bilo samo po sebi razumljivo, da je oblast ukinita na primer tudi vse omejitve v trgovanju z železom; s tem je odstranila vsako prisilo v tej zvrsti kupčije, na primer uradno določanje cen za izdelke iz železa in podobno.⁴⁶

Fiziokratski nauk je izšel iz odnosa človek : narava in je v praksi prvotno bil namenjen agrarni politiki. Industriji le toliko, kolikor je bilo treba uskladiti fiziokratska načela za vse sektorje gospodarstva. Pri nas nimamo toliko in tako izrazitih fiziokratskih piscev v sektorju trgovine, obrti, industrije, pomorstva in v sektorju teorije nasploh.

Že ob prvi odtegnitvi državne podpore v letih 1771 in pozneje je prenehalo delovati v slovenskem prostoru in njegovem širšem sosedstvu določeno število podjetij. Predvsem je bila prizadeta tekstilna industrija, torej prav tista, ki so jo prvotno najbolj forsirali in protežirali. V letu 1785, ko so državno ozemlje ponovno gospodarsko rajonirali, so subvencije bistveno

⁴⁴ Karoline Unger, Wirtschafts- und Finanzpolitik Josef II., Dissertation ... an der Hochschule für Welthandel in Wien ..., Wien am 15. Jänner 1949, str. 12—13, 39, 95.

⁴⁵ Dobre informacije ima še vedno uporabno delo Sarl Zid i Sarl Rist (Charles Gide et Charles Riste), Istorija ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana. Treće izdanje: Sveska prva. Preveo Stanislav Savić. Beograd 1921 (cir.), str. 1—131. — Prim. D. Rozenberg, Istorija političke ekonomije, Beograd 1949, dalje Obren Blagojević, Ekonomske doktrine, Beograd 1976, str. 74—83. — O posegih fiziokratizma v agrarne razmere pri nas Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964. — Ema Umek, Usmerjenost publikacij Kranjske kmetijske družbe v letih 1770—1779, Kronika XV, 1967, str. 149—151. — Vlado Valenčič, Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I, (SAZU), Ljubljana 1970, str. 523—556.

⁴⁶ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 384, 386—387.

zavrli tudi v tistih deželah, ki jih prva redukcija podpor ni prizadela. Sestavili so seznam predujmov za dvajsetletje 1765—1785 in ob tej priložnosti ugotovili, da so se le-ti povzpeli do imponantne višine 679.527 gld. Levji delež sta dobili samo dve deželi: češka kar 343.471 gld, Spodnja Avstrija »le« 324.179 gld. Preostala dva odstotka je država razdelila tako, da pri drugih deželah vsota ni presegla 1500 gld; izjemi sta bili Tirolska s svojimi 5400 gld in Moravska s Šlezijo s simboličnimi 859 goldinarji. To so državne subvencije; koliko so znašale deželne ali še bolj lokalne subvencije, v tem trenutku ne vemo. Po letu 1786 so subvencioniranje močno zavrli. Tega leta je znašala skupna vsota okrog 140.000 gld, naslednjega leta 110.000 gld; potem je padla — delno tudi zaradi vojnih razmer — na okroglo 40.000 gld letno.⁴⁷ V opravičilo ukinjanja podpor navajajo zgodovinarji podatek, da je v tem času že teklo v Avstriji 36.000 statev, ki da so bile vse kar dobro zaposlene in visoko rentabilne in da zato niso več potrebovale kreditnih injekcij.⁴⁸ Gre seveda za založniško in drugače organizirane statve; tiste kmečke statve, ki niso organizirano proizvajale za široko tržišče doma ali v tujini, tu niso vštete.

Fiziokratizirani merkantilizem ni vpeljal svobodne konkurence med podjetji zgolj doktrini na ljubo. Pred očmi je gotovo imel tudi prakticistične cilje: razbremeniti državno blagajno številnih izdatkov, ki so bili v zvezi z ustanovami, katerih glavna naloga je bila propagiranje industrije, z odpravo raznih privilegijev omogočiti uveljavitev podjetniških talentov; kar ni sposobno konkurence, naj pristane na likvidacijo in naj ne računa na bančnika, ki ga ni več. Komerčni konsesi, ki so bili zlasti aktivni približno v desetletju 1762—1772, so stali državo letno 133.326 gld. Niso bili nekoristen korpus, nikakor ne, samo sčasoma so se pričeli obnašati tako kot nekakšna vlada za trgovino, obrt in industrijo in v tem trenutku so postali že skoraj cokla, ki je hotela diktirati svoje lastne zamisli o industrializaciji. Na rob razprav o varčevanju fiziokratskega merkantilizma, o njegovi uvozni in izvozni politiki in vpeljavi konkurenčne sposobnosti zapišejo gospodarski zgodovinarji kaj radi impresivne številke, da so leta 1755 znašali državni dohodki le 40.027.856 gld. in da so se 1784 povzpeli kar na 100.400.000 gld.⁴⁹

Kmalu po letu 1790 ni bilo več tiste klasične dinamike glede spopolnjevanja merkantilizma v teoriji in praksi in glede uvajanja kakršnih koli novih pojmovanj o podjetništvu. Nekaj so na to vplivali zunanji dogodki (1791 konec neuspešne vojne proti Turkom, 1792 začetek prve koalicijske vojne proti Francozom), nekaj je treba pripisati na račun dejstva, da se je omenjena dinamika začasno izčrpala. Proizvajalni odnosi, kakršni so se razvili do takrat, so nekako zastali, ker niso dobili nobenega novega impulza več. Novosti, ki jih je Anglija že uporabljala na veliko, na primer koks v plavžih, pudlanje, novosti pri tekstilnih strojih vseh kategorij, uvajanje parnih strojev v proizvodni proces in podobno, še niso prišle in tudi še ne bodo tako kmalu prišle do Avstrije.

* * *

Okrožnica iz leta 1770 o ukinitvi dokumentov z imenom privativni privilegij, a o obdržanju vsebine le-teh, je 1787 postala zakon. Po objavi okrožnice so takšne fabrike pričeli imenovati *formalne deželne fabrike* ali tudi

⁴⁷ Ibidem, str. 396. — Gustav Otruba, *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (Wirtschaftsgeschichte Österreichs, Wien 1971, Schriften des Institutes für Österreichkunde, str. 105—135).

⁴⁸ Karoline Unger, *Wirtschafts- und Finanzpolitik Josef II.*, str. 130.

⁴⁹ Ibidem, str. 133.

deželno privilegirane fabrike, na kratko kar deželne fabrike ali privilegirane fabrike. Formalne namreč zato, ker jim je še klasični privatni privilegij določil formo, obliko. Kako so tretirali fabrike, utemeljene po letu 1770? Koncesijska listina ni več imela termina »cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika« in ni več bila deležna prednosti citiranih osmih členov. Te fabrike so bile — imenujmo jih v tej razpravi tako — *enostavne ali normalne tovarne*. Koncesije za take tovarne so dajali podjetnikom, ki so imeli — v primerjavi z necehovskim obrtnikom z delovno koncesijo — več osnovnega kapitala, več proizvodjalnih sredstev, večjo poslovno spretnost, večje tržišče, več ambicije.⁵⁰ Ko so v začetku 19. stoletja hoteli pričeli opuščati izdajanje delovnih koncesij necehovskim obrtnikom, češ naj se vključujejo v fabriško proizvodnjo, kjer je to že mogoče (ustvarjanje rezervne delovne sile za tovarne), so po drugi strani vedé dovoljevali »enostavnim tovarnarjem«, da so imeli neomejeno število pomočnikov in toliko proizvodjalnih sredstev, kolikor se je njim samim zdelo smiselno. Smeli so sprejemati in izučiti vajence. Od 1813 dalje so jim — to moramo poudariti — že pričeli nuditi ugodnosti, ki so bile prej pridržane samo privilegirancem v osmih členih. Pomembno je tudi to, da reflektant za normalno fabriško koncesijo ni več moral predložiti spričevala o izučitvi obrti. S tem so hoteli pritegniti v podjetništvo kapitalno močne ljudi, ki bi sicer stali ob strani in bi kapital investirali kam drugam. Za vodstvo obrata je tak podjetnik namestil pač strokovno usposobljenega delovodjo, mojstra z izpitom.

Prav na spopolnjevanju sistema tako imenovanih enostavnih ali normalnih tovarn lahko nazorno študiramo prehajanje v moderno ali kapitalistično pojmovanje termina »tovarna«, pri čemer niso mislili na pritegnitev modernih proizvodjalnih sredstev (množična uporaba mehaničnih statev, parnih strojev in podobno), na boljšo organizacijo dela, na poostreitev delovne discipline, itd. Šlo jim je predvsem za večjo pritegnitev kapitala v industrializacijo, za olajšanje glede prehoda večjih obrtnikov med tovarnarje, za to, da se tudi grosisti pridobijo za industrijsko dejavnost. Sicer so že 1791 določili, da podeljuje koncesije za formalne fabrike določena deželna oblast, koncesije za enostavne fabrike pa nižje okrožne oblasti in magistrati,⁵¹ toda še precej daleč v 19. stoletje je segal dvom o tem, katera instanca naj podeli fabriško koncesijo reflektantu, ki je bil sicer ugleden zemljiški gospod, a je želel le koncesijo za steklarno, usnjarno, papirnico in podobno. Niso še doumeli, da kriterij za podelitev določene koncesije ni stan, ni družbena opredelitev, ampak izključno le višina kapitala, število delavcev in proizvodjalnih sredstev, torej obseg proizvodnje nasploh. Okrog 1820 je že bilo jasno, da mora za obsežnejše fabrike izdati koncesijo dežela, deželna oblast, za skromnejše tovarniške obrate, ki niso hoteli že nič več biti večja obrt, pa okrožje oziroma magistrat.⁵²

Vendar sta razmah industrijske proizvodnje in vse večje vključevanje kapitalno močnih ljudi vanjo že sama po sebi pritiskala na to, da so se formalne in vsebinske razlike med obema kategorijama koncesij manjšale. Pritisk so povečale tudi zunanje okoliščine, na primer: vse tovarne je prizadel konskripcijski patent iz leta 1804, ki je preklical vse oprostitev in olajšave glede nastanitve vojaščine, in patent o davku na dohodke iz leta 1812, ki je strogo veljal za vse in ki je odpravil oprostitev glede plačevanja obrtnega davka.

⁵⁰ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 581 sl., Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, str. 14.

⁵¹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

⁵² Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, str. 573 sl.

Podobno smo tu zelo poenostavili zaradi preglednosti. V praksi ni vse teko tako gladko. Za konec naj se povrnemo k našim domačim razmeram in z nekaj primeri pokažemo, kako so še zelo dolgo mešali pojme privativni privilegij, formalna tovarna, normalna tovarna. Ne gre zgolj za ilustracijo, s katero želimo poživiti tekst, ampak za to, da opozorimo na ambicije, ki so jih imeli nekateri podjetniki. Prvi je na vrsti podložnik, kot je sam sebe okarakteriziral Krištof Marinič iz kraja Podravlje (med Beljakom in Vrbo). Okrog 1770 se je naučil izdelovati platno za jadra. Zaradi tega je tudi potoval v Italijo. Ko je znanje spopolnil, je od 1783 sistematično proizvajal to jadrovino, čeprav le v manjših količinah. Prav konec leta 1785 se je odločil, da bo prešel na večjo proizvodnjo. Prosil je za izdajo privilegija, ki naj bi veljal deset let. Upal je, da bo v tem času postavil na noge kar tovarno, čeprav se da iz pisma razbrati, da je proizvajal sam. Trdil je, da je prvi na Koroškem, ki je pričel proizvajati jadrovino in da je njegovo blago po kvaliteti enako tistemu, ki ga proizvaja v Trstu Sinibaldova in Bozzinijeva fabrika. Mimogrede je še pristavil, da prosi tudi za subvencijo 1500 gld, ki bi jo vrnil v petih letih s triodstotnimi obrestmi. Čeprav se je uradni pripis glasil, naj se mu da vsaj privativum (= privativni privilegij — še v tem času!), če se mu že ne da subvencija, nam s tem trenutkom Marinič izgine iz dokumentacije — in iz zgodovine industrializacije.

Leopold pl. Fritz, ki je 1786 sporočil, da že leto in dan proizvaja razne končne izdelke iz jekla in železa v Goričah blizu Borovelj, je prejel koncesijo za normalno tovarno, leta 1804 pa Ivan Millesi za svojo tovarno jekla in železa kar koncesijo za formalno deželno fabriko, čeprav ta šentvidčan niti ni imel kakšne posebno velike železarne. Ker je bil potomec znane apaltatorske družine, ki je pred desetletji še imela tako imenovani volovski apalt, gre tu verjetno za vpliv družbenega stanu na podelitev koncesije za formalno fabriko.⁵³

Približno v začetku 1788 je pričel s proizvodnjo bombažnih tkanin obrat, ki se je v teku petih let okrepil do te mere, da je njegov lastnik, ki je nastopil s firmo Alojz Reyer & Co, prosil maja 1793, naj mu oblast izda »cesarsko-kraljevski privilegij« (= privilegium privativum?). Prošnjo je motiviral z dejstvom, da ima 20 statev in da le tri niso vključene v proizvodnjo ter da ima predilstvo urejeno na Kranjskem. Želenega privilegija se ni mogel razveseliti, ker so mu poslali le koncesijo za normalno tovarno. Podjetnik je vztrajal in 1795 dokazal, da ima že 26 statev in 312 delavcev (tu so vštete seveda tudi predice po domovih na Gorenjskem). Ker ga niso mogli odbiti kar tako na kratko, je res dobil privilegij, ki mu je jamčil, da mu poslopja ne more zasesti vojska (prva koalicijska vojna je še trajala). V tem primeru ni šlo za oživitev klasičnega izključnega privilegija, marveč samo za tisti člen, ki je govoril o prostosti obratnih prostorov glede nastanitve vojske. Deloval je v Celovcu.

Florijana Wolbinga manufaktura za navadno platno in jadrovino v Celovcu, ki je proizvedla letno 9.000—10.000 metrov tega blaga (jadrovino tudi za Trst), je 1802 že bila formalna deželna fabrika.⁵⁴

V letih po ukinitvi kontinentalne blokade so se pojmi že precej razčistili in dvomov je bilo vse manj. Formalno deželnofabriško koncesijo je tržiški jeklar Dietrich prejel 1820. Železarni na Dvoru so vročili deželno fabriško koncesijo 1836 »zaradi velikega ugleda«. Smela je privzeti častni naslov »C. kr. privilegirana fabrika kneza Auersperga za litoželezno in ko-

⁵³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

⁵⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

vanoželezno blago.« Medtem ko so 1841 postale deželno privilegirane še steklarne Rakovec pri Vitanju, Josipdol, Langerswald pri Recenjaku, Trbovlje in Lobnica pri Rušah, so pa istočasno postale enostavne tovarne Loka pri Žusmu in Sv. Neža pri Libojah. Nismo presenečeni, če so deželno koncesionirali tudi papirnico Vevče (1843), Zoisovo železarsko podjetje (1847), oljarno v Podgradu (1854) — in tako dalje.

Dokaj redek primer podjetniške fantazije je 1832 pokazal Franc Anton Socher iz Pazina ali njegove okolice. Prosil je čisto preprosto za privilegij (torej za kakršnega koli), ki naj bi mu omogočil uresničiti splošno manufakturo (fabbrica generale di manifattura) in magazin za zbiranje produktov v Istri. Na podlagi privilegija bi osnoval delniško družbo, vloge pa bi bile ali denar ali naravni proizvodi. Prosil je za kak opuščen samostan, kjer bi zaposlil otroke, ženske ter stare in invalidne moške. Odgovor oblasti je sledil 1834 ter je bil kratek in realen: Kot neizvedljiv se načrt odkloni.⁵⁵

* * *

Če bi ocenjevali strukturne spremembe v proizvodnem procesu zgolj po novostih pravnega značaja (ukinitve izključnih privilegijev, uvedba deželnih koncesij za fabrike in podobno), bi zašli v hude težave. Vsa tekstilna industrija, tako volneha kot lanena in bombažna, je tja do tridesetih let 19. stoletja še vedno prakticirala založniški sistem v organizaciji proizvodnje, torej vse do trenutka, ko so pričeli v Avstrijo uvažati predilne in tkalske stroje (ki so najprej delovali na vodni pogon, šele nato na parni pogon, vsaj v večini podjetij). V industriji papirja so izdelovali pole papirja mojstri in pomočniki v kadeh vse do 1826, ko so v neki tovarni pri Pragi vgradili prvi stroj za proizvodnjo papirja, namreč moderni mehanski stroj za neprekinjeno proizvodnjo, medtem ko je moral mojster pred tem izdelati s sitom vsako polo posebej in z rokami. Podobno je bilo v prenekateri stroki. Drugod spet je narava dela zahtevala drugačen sistem odnosov. Delo pri plavžu je zahtevalo znanje kemije, vsaj minimalno in empirično pridobljeno znanje, podobno tudi delo fužinskih kovačev pri presnih in drugih ognjih. Uvedba koksa v plavže in pudlanje v posebnih pečeh, da ne govorimo o eksperimentiranju glede vpihovanja vroče sape v plavže (tako v tiste na oglje kot v one na koks), so terjali dodatno spopolnjevanje v kemiji in znatno manj v mehaniki.

Ko govorimo o zmernem naraščanju števila formalnih deželnih fabrik, ne smemo misliti, da je založniška struktura proizvodnje zastala ali celo nazadovala. Formalno podeljevanje nazivov še nikakor ne pomeni, da so nastopile spremembe v načinu dela, v načinu proizvodnje. Našo trditev moramo podkrepiti z nekaj stvarnimi podatki o nekaterih razvitih habsburških deželah in o prestolnici Dunaj. Za leto 1776 je Češka navedla, da ima 28 fabrik, kjer teče 27.669 statev. V povprečju je torej imela vsaka tovarna skoraj tisoč statev. Predic za lan je bilo 100.459, za volno znatno manj, le 31.000, za bombaž celo samo 6451. Komaj 11 let pozneje (1788) je vse bilo že močno spremenjeno: Fabrik so našli 95, statev 52.000; predic za lan je bilo sedaj 234.000, za volno več kot 51.000, za bombaž pa že 28.747. V novi situaciji je povprečno prišlo na fabriko manj kot 550 statev. To dejstvo seveda ne pomeni, da se je število statev zmanjšalo, temveč nas opozarja na preusmeritev industrije. Nastalo je večje število majhnih fabrik, ki so se lotile predelave bombaža. Predic za lan se je nekaj več kot podvojilo,

⁵⁵ Arhiv finančnega ministrstva, Dunaj, Kommerz Acten, fasc. št. 29 de 1832.

predic za volno se pa niti podvojilo ni. Napredek je šel predvsem v korist bombaža, saj ga je leta 1788 predlo skoraj 4,5-krat več predic kot pred desetletjem. Nujno bi potrebovali podatke o tem, koliko od citiranih 95 fabrik je imelo naziv formalnih deželnih fabrik in koliko je bilo še klasičnih založniških podjetij brez vsakega naziva, toda teh podatkov ni. Zato moremo le suponorati, da je večji del novo nastalih podjetij prošil za podelitev formalnega priznanja deželno privilegirane fabrike — in ga tudi prejel. Dalje nam zgornje številke govore o tem, da se je večal kapital, vložen v tekstilno industrijo, da pa je naraščalo tudi število predic in statev po domovih. Iz praktičnih razlogov ne verjamemo, da so podjetniki že zmogli namestiti novo pridobljene statve in predice pod enotni fabriški krov:

Razmah na Moravskem in v Šleziji je bil drugačen. Moravska je leta 1776 registrirala 18 fabrik, leta 1789 komaj 23 fabrik. Tudi število statev ni bistveno poraslo: leta 1776 nekaj prek 13.000, trinajst let pozneje nekaj več kot 14.600. Število predic za lan se je povečalo v času med obema letnicama za prek 50.000, predic za volno za skoraj 13.000, za bombaž za 4400. V Šleziji je v istem času nastalo samo eno novo podjetje oziroma fabrika, število statev je ostalo skoraj isto (1600 : 1800); na novo so zaposlili približno 500 predic za lan in 1000 predic za volno. Bombažna industrija je šele nastajala: leta 1776 ena sama predica, leta 1789 že 617 takšnih delavk.⁵⁶

V bombažno industrijo se je usmerjala tudi Zgornja Avstrija. Kolikor je tu nastalo novih tovarn, so bili to predvsem obrati bombažne stroke. Leta 1783 so imeli štiri tovarne, leta 1790 devet tovarn. Padlo je število statev (13.700 — 13.600), padlo je število predic za lan (36.200 — 28.700) in volno (17.000 — 13.700), poraslo je število predic bombaža od 2000 na 6600.

Menda ni treba posebej dokazovati, kako je večje število proizvajalnih sredstev in delavcev dvigalo proizvodnjo iz leta v leto in kako je naraščajoča prodaja češkega in moravskega tekstila po državi zadrževala ali celo dušila razmah drugod, tudi v slovenskem prostoru. Sedaj lažje razumemo, zakaj sta prav v prvih letih 19. stoletja zaprla svoja vrata dva velika obrata, Desselbrunnerjeva suknarna v Ljubljani in Thysova manufaktura v Celovcu.

Spodnja Avstrija je forsirala zlasti svilarско stroko. V desetletju 1775—1785 se je tód število filatorijev in drugih strojev, potrebnih v svilarstvu, dvignilo od 251 na 699, število predic in navijalk svilenih nitk od 17.300 na 81.700; imponantna je tudi pomnožitev statev v tem kratkem času: 7800—15.400.

Statistika za Dunaj, ki je sicer sestavljena po drugačnih kriterijih, ni zato prav nič manj poučna. Število statev in delavcev v fabrikah je naraščalo, pri komerčnih obrtnikih padalo. Podatki se nanašajo samo na leto 1785 in nam pokažejo le stanje, ne tudi trenda. Tega leta je delalo v fabrikah 2400 dninarjev in vajencev, pri komerčnih obrtnikih le 290; tovarne so imele 3000 zaposlenih žensk, obrtniki le še 1100. Sorazmerje je bilo pri predicah in navijalkah še znatno večje, saj izkazujejo tovarne skoraj 73.000 takšnih delavk, obrtniki komaj 2300. Seveda so prevladovalle fabriške statve (5000) nad obrtniškimi (3500), pri vodnih pogonih je pa bilo prav obratno: tovarne so imele le 28 vodnih pogonov, obrtniki kar 86 takšnih naprav. To pomeni, da je bilo ročno ali manualno delo v tovarnah bolj razvito kot pri obrtnikih, ki so jim mehanske naprave olajšale delo.⁵⁷

⁵⁶ Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik, razpredelnice na straneh 405—407.

⁵⁷ Ibidem.

Uvajanje mehanskih naprav v tekstilno industrijo v letih po ukinitvi kontinentalne blokade je terjalo nadaljna ogromna investicijska sredstva, ki jih podjetniki sami niso zmogli. Tu so jim priskočili na pomoč grosisti s svojim kapitalom. V slovenskem prostoru niso zmogli investicij niti podjetniki niti domači grosisti, ampak so uvedli moderne tekstilne tovarne ali tujci (Moline v Ljubljani) ali grosisti iz Trsta (Ajdovščina, Prebold). Znan je en sam primer večje tovarne, ki si je sama omogočila modernizacijo pred letom, s katerim zaključujemo našo razpravo, to je pred letom 1860. Ta tovarna je bila Morójeva v Vetrinju, ki je 1834 imela 320 delavcev in 85.000 gld obratnega kapitala. Število in vrste strojev nam niso znane.

* * *

S tem, da sta v slovenskem prostoru zaprli svoja vrata dve največji tekstilni »fabriki« še pred odpravo celinske zapore (Desselbrunnerjeva v Ljubljani in Thysova v Celovcu), še nikakor ni rečeno, da ni nastala tod nobena nova tekstilna »fabrika« in da se Rössmannova in Morójeva nista obdržali na nogah. Vemo namreč, da so nastale na Kranjskem tri manjše volnene manufakture, na Koroškem dva podobna obrata. Tudi ni bombaž prevzel svoje vloge po deblokadi »kar nenadoma«. Mogočno platnarstvo je dobilo svojega tekmeca že okoli leta 1770, toda konkurent je potreboval 60 let časa ter mehanične predilnice in mehanične statve, da je mogel pričeti boj za prevlado. Šele po sredini 19. stoletja mu je uspelo, da je zreduciral nekdanj gospodujočo industrijo na stopnjo drugorazredne ali celo tretjerazredne industrije.

Omenjene tri kranjske manufakture so v glavnem izdelovale le koce. Kar dve sta imeli središče v Kranju, tretja v Škofji Loki. Prvo v Kranju je okoli 1820 utemeljil Fidelis Terpinč, pri čemer mu je pomagal oče Blaž. Pet let pozneje je Fidelis prepustil obrat sorodniku Karlu Florianu, ki je okoli 1830 imel v osrednjem obratu še vedno le pet delavcev; celo v šestdesetih letih je tu imel komaj deset delavcev, pač pa je volno predlo nekako 80 družin v bližnji in daljnji okolici Kranja. Takrat je proizvodnja tega založniško organiziranega obrata znašala letnih 2500 koecev. Obrat je zaprl svoja vrata leta 1877. — Morda prav 1834 je odprl kocarno tudi Valentin Plelweis, ki je na višku proizvodjalnih zmogljivosti 1844 izdelal kar 5000—6000 koecev. Prenehal je delati še pred Florianom, namreč že 1865. — Tretja kocarna, tista v Škofji Loki, se je lotila dela leta 1838. Utemeljitelj Franc Krenner ni imel velikih ambicij; po številu izdelanih koecev se je mogel kosati s Florianom. Vendar je pomembneje to, da je njegov sin Alojz preobrazil kocarno v moderno strojno tovarno volnenih izdelkov, vendar v času, ki ga naša razprava ne zajema več (1871).⁵⁸ Iz istega vzroka tudi že ne obravnavamo več Fid. Terpinčeve suknarne in kocarne v Ljubljani (ust. 1861).

Kot zapozneli odmev klasičnega kmečkega tkalstva in manufaktur na vodni pogon sta zanimiva dva koroška primera. Najprej je 1852 pričela z delom skromna manufaktura lodna Pogatschnigg v Mlinskem grabnu pri Velikovcu, ki je imela dve vodni kolesi s skupaj 8 KM, potem so sedem ali osem let za njo Goritschnigg, Ukmar in Metzner ustanovili suknarno v Tra-
besinjah med Kotmaro vasjo in Vetrinjem. Ta šibki obrat je kaj kmalu

⁵⁸ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 13—17. — Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

kupil iz konkurenčnih razlogov mogočni podjetnik Moro, ki je tudi sicer imel dolgo časa vodilno vlogo v koroški tekstilni industriji.⁵⁹

Vzporedno z razmahom proizvodnje tekstila so se kot samostojni obrati razvijali seveda tudi obrati za barvanje in siceršnje apretiranje blaga. Nekateri izmed njih so ostali na stopnji obrtništva, drugi spet so se razvili v veleobrt s kar znatno delitvijo dela, vendar še vedno na vodni pogon. Tudi še ne vemo povsem točno, katera oblast jim je dala koncesijo za obratovanje. Iz obravnave smo te obrate izločili zato, ker se niso — vsaj ne prevladujoče — ukvarjali s proizvodnjo tekstilnega blaga, temveč le z njegovim plemenitenjem.^{59a}

* * *

Z bombažem se je Avstrija seznanila sorazmerno pozno, če jo primerjamo z državami zahodne Evrope. V bližini našega ozemlja so ustanovili manjši obrat 1763 v zgornjedravski dolini, ga deset let pozneje prestavili v Celovec, kjer ni bil več sam, ker je že od 1769 deloval podoben obrat. Oba sta opustila delo okoli 1776. Njima je sledil leta 1788 oziroma 1793 nam že znani Alojz Reyer z manjšim podjetjem⁶⁰ za izdelavo bombažnih tkanin.⁶¹ Zdi se, da je delo v tej privilegirani tovarni zastalo in tudi zamrlo v času kontinentalne blokade.

Že prej, kar v letih okoli 1780, so v Trstu proizvajali trije manjši obrati tkanine iz bombaža. Vsi trije skupaj so letno napredli okoli 34 ton rdeče obarvane preje. Če so tudi ti lastniki imeli predice v slovenskem zaledju, ne vemo, znano pa je, da je graška bombažna tovarna ustanovila 1787 »faktorijo« za predenje bombaža na Gorenjskem okoli Bleda, Radovljice, Begunj.⁶² Ker so se Gorenjke seznanile z bombažem kar temeljito, nas ne preseneča podatek, da je Anton Terpinc, Blažev brat in zato Fidelisev stric, imel v letih po deblokadi v Kranju lastno manjšo tkalnico muslina, posebne bombaževinaste tkanine.

Zasidranje modernih mehaničnih tekstilnih tovarn

Vse to so bili drobci v primeri s potezo, ki so jo napravili tržaški grostisti s tem, da so dali leta 1828 v pogon mehanično predilnico bombaža v Ajdovščini, naslednjega leta prav tam še barvilnico. Deset let je obrat *deloval na vodni pogon* v klasičnem smislu pojma, kajti 1839 je dobil tehnično novost, Fourneyronovo vodno turbino s 55 KM; nizkotlačni parni stroj sistema Watt s 35 KM je sledil po montaži Fontaine Jonvalove turbine 20 KM. Obrat je imel v letih okoli 1845 prek 430 delavcev in delavk v obeh oddelkih skupaj, v predilnici (ok. 340) in barvilnici (ok. 90).⁶³ Vsi

⁵⁹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, str. 400.

^{59a} Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, str. 17—21, opisuje Polaka in Peharca v Trzinu in Pirca v Kranju. — Takih in podobnih obratov je bilo v slovenskem prostoru tudi sicer še več.

⁶⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

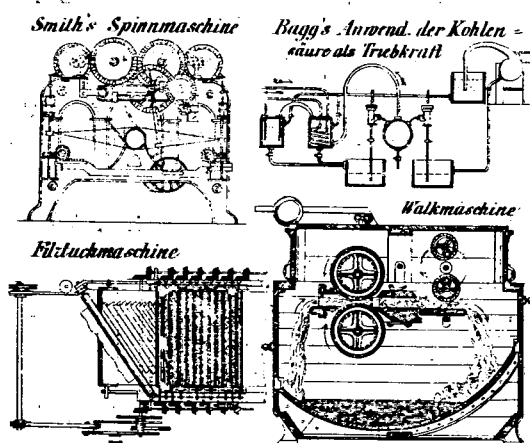
⁶¹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250.

⁶² Ivan Slogar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁶³ Turbino so montirali in spustili v pogon menda prav v prvi polovici oktobra 1839. Izdelali so jo v Parizu in je bila prva originalna Fourneyronova turbina, delujoča v Avstriji. Prva turbina, izdelana le po Fourneyronovem sistemu, je bila tista na Češkem iz oktobra 1838. — Ajdovska turbina je bila iz kovanega železa; notranji premer je znašal 36 col ali 94 cm, zunanji 56 col ali 146 cm, višina zajemalk 9 col ali 24 cm, skupno pa je imela 30 zajemalk. Na turbino je padlo v sekundi 1070 litrov ali približno 1 m³ vode pri padcu 13 čevljev (okoli 4,10 m); zmogla je 120 obratov na minuto (Innerösterr. Industrie. u. Gewerbeblatt, I, 1839, str. 324; ta letnik obsega čas maj—december 1839, vest ima datumi Ajdovščina, 24. oktobra 1839, priobčil jo je Josef Leicht, direktor predilnice). Načrt turbine objavlja Albert Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955, str. 149. — Za število delavcev in delavk v letih ok. 1845 prim. Journal des Österreichischen Lloyd X/49 z dne 24. IV. 1845.

skupaj so proizvedli 343 ton bombažne preje; saj je teklo 12.480 vreten za fino prejo. Delala je na Thorstle selfaktorjih in Mule-Jenny strojih najnovejšega tipa.⁶⁴

Ajdovski obrat je še deloval na vodni pogon, ko so v Ljubljani odprli vrata druge mehanične bombažne predilnice (1838). Po tehnični opremi je bila približno za polovico šibkejša od prve, ker je imela le osem predilnih strojev s 3000 vreteni, a zato že kar od samega začetka parni stroj. Leta 1845 je imela trikrat več vreten in je proizvedla 251 ton preje, torej še vedno manj kot ajdovska predilnica. Nov razmah je sledil 1848 s tem, da je odprla mehanično bombažno tkalnico s 150 statvami, s številom, ki je bilo pomembno v treh pogledih: prvič, v enem samem obratu do sedaj še ni bilo toliko statev, drugič, bile so mehanične, tretjič, tkale so bombaževino, konkurenta platnu. Ljubljanska tovarno je ustanovil podjetnik, ki je bil po poreklu Anglež (Moline); pozneje jo je prevzela delniška družba tržaških in dunajskih kapitalistov, ki so jo protokolirali 1863 z delniško glavnico 300.000 gld. Glavnica je bila za ljubljanske razmere, celo tudi za slovenske, prav imponantna. Do 1872, ko je pričela z delom tobačna tovarna, je bila mehanična bombažna predilnica in tkalnica največja tovarna v Ljubljani. V njej je delalo 360 delavcev in delavk.⁶⁵

Slika 4. Risbe modernih mehaničnih strojev za tekstilno industrijo. Zgoraj levo: Smithov predilni stroj, spodaj levo stroj za gosto tkanje (npr. za filtre, koce, klobučevino ipd.), spodaj desno stroj za valjanje ali za obdelavo volnenega tkanja v milnici in nato med dvema valjema (Allgem. statist.-topograph. u. techn. Fabriks-Bilder-Atlas der österr. Monarchie..., VI. Lief., Grätz, 1844)

Najvzhodnejšo mehanično bombažno predilnico in tkalnico, tisto v Preboldu, ki jo je tudi ustanovil tržaški kapital, so protokolirali leta 1842.^{65a} Prejo je pričela proizvajati z blizu 6200 vreteni, leta 1870 je imela že prek

⁶⁴ Bericht über die gegenwärtige österreichische allgemeine Industrie-Ausstellung. Beilage zum Journal des Österreichischen Lloyd. Nro XXVIII, Wien, 20. Juli 1845; dalje še Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni obrati na Slovenskem, str. 22.

⁶⁵ Vlado Valencič, Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne (Starčeva ljubljanska industrija, katalog ob razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana od 14. do 26. decembra 1973, str. 13–50).
^{65a} Iz poročil razberemo, da se je pri dobavljanju strojne opreme zatikalo. Tako zvmemo iz prvih vesti, da je Gustav A. Uhlich že konec 1840 dogradil predilnico, ki da bo imela 5000 Mule vreten in 1000 Water vreten (vretena na vodni pogon) ter 120 mehaničnih statev, zaposlenih da bo okoli 220 ljudi in da se gradijo stranski prostori za parni stroj, za apretorni stroj, za skladišča in za stanovanja; projektirana da je tudi belilnica (Innerösterr. Industrie- u. Gewerbeblatt, II. Jgg, Grätz 1840, str. 168 in 311). Kasnejše vesti pa že fiksirajo, da bo tovarna dana v pogon v letu 1843 in da čakajo le še na predpredilnik (flajer) in na parni stroj; imajo že montirane tri predpredilnike, 40 mikalnikov, dva stroja za pripravo mikanja, po eno trgalo in otepalo, 20 Mule predilnih strojev, štiri Water stroje, sukalnik, 60 mehaničnih statev (Innerösterr. Industrie- u. Gewerbeblatt, V, 1843, str. 12). — Literatura, nanizana v opombi 67, navaja dolgo vrsto novih strojev, iz česar sklepamo, da se je tovarna neprestano tehnično spopolnjevala.

17.000 vreten.⁶⁶ Glede števila statev je zanimiv podatek, ki se nanaša na leto 1854, da ima tkalnica 138 statev oziroma tkalskih strojev, da pa razen teh fabriških strojev dela za podjetje še 1584 drugih različnih »obrtnikov«, med njimi 1157 tkalcev z okoli 1400 statvami. Potemtakem so v Preboldu proizvajali kotenino (bombažno tkanino, tkano v platneni vezavi) na založniški način, kjer je mehanična tovarna fungirala kot založnik. Zato je razumljivo, da je na višku proizvodnje leta 1860 proizvedla firma 250 ton preje in 15.660 kosov kotenine (naslednjega leta že manj preje, a zato 16.212 kosov kotenine). V sami tovarni je delalo 283 delavcev in delavk, ter 68 otrok pod 14. letom starosti.⁶⁷ Potem je proizvodnja nazadovala in sledili so odpusti delavstva. Nakupovanje surovega bombaža je, namreč v letih 1861—1865 zastalo zaradi državljanske vojne v ZDA; takrat se je bombaž podražil za okoli 300 %. Tovarna je 1866 pogorela; ponovno je stekla proizvodnja šele v maju 1870. Že pred požarom je obrat zaradi bombažne krize delo povsem ustavil.

Zanimivo je, kako so se mehanične bombažne predilnice in tkalnice širile v slovenskem prostoru v smeri zahod—vzhod (Ajdovščina, Ljubljana, Prebold) in kako dlje od samega središča ozemlja niso prodrle. Vsaj do 1860 še ne.

Po zgraditvi preboldske tovarne se je nov impulz snovanja bombažne industrije oprijel stare smeri. Do časa, s katerim zaključujemo našo razpravo (do 1860), so sicer ustanovili eno samo novo takšno tovarno, zato pozneje dve.

Leta 1849 je odprla svoja vrata mehanična bombažna predilnica in tkalnica Ritter Rittmayer & Co v Stračicah pri Gorici.⁶⁸ Po kapaciteti je bila najmanjša izmed vseh naših tovrstnih tovarn, vendar tako kot ostale opremljena od samega začetka s tistimi stroji, ki so bili v danem trenutku najmodernejši. V letih 1849—1854 je kupovala stroje v Franciji, Angliji in Švici. Imela je dve turbini sistema Jonval s skupaj 120 KM, v predilnici 1304 vretena in mnogo selfaktorjev, v tkalnici 360 specialnih vreten in 197 statev. V predilnici je delalo 86 delavcev in 59 delavk, v tkalnici samo 12 delavcev, zato pa 210 žensk; v obeh obratih skupaj je delalo 16 otrok pod 14. leti starosti (12 v predilnici, 2 v tkalnici). V letih okoli 1870 so proizvedli nekako 10.000 kosov kotenine; citirajo sicer proizvodnjo 161.700 metrov, vendar menimo, da je vsak kos meril 15—16 metrov.⁶⁹

Čeprav ne spadajo v našo razpravo trije nadaljnji obrati, ker sta se dva osredotočila na svilo, tretji je bil zgolj barvilnica, jih vseeno omenjamo. Citiramo tudi papirnico v Podgori. Vse štiri obrate smo pritegnili k obravnavi predvsem zaradi delovnega časa, socialnega zavarovanja in podobno.

Deležnik omenjene bombažne tovarne je bil Viljem pl. Ritter, ki je s posebno družbo bil lastnik še ene mehanične predilnice, tokrat predilnice za svilo. Ta se je pozneje še bolj mehanizirala, saj je 1870 imela dve Jonvalovi

⁶⁶ Katarina Kobe-Arzenšek, 125 let Tekstilne tovarne Prebold 1842—1967, Prebold 1967, str. 1—4, dalje France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVIII, 1969, str. 85—91. — Katarina Kobe-Arzenšek navaja, da je prišla tovarna obratovati septembra 1842; morda je šlo za poskusno obratovanje, kajti iz citata v op. 65a razberemo, da je proizvodnja fiksno stekla v letu 1843.

⁶⁷ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer ... im Jahre 1852, str. 105; Bericht ... im Jahre 1853, str. 53; Statistischer Ausweis der Grätzer Handels- und Gewerbekammer für das Jahr 1854, str. 88—89; Statistischer Ausweis ... 1855, str. 50; Statistischer Ausweis ... 1856, str. 291; Statistischer Ausweis ... 1857, str. 236; Bericht ... in den Jahren 1857, 1858 und 1859, str. 198; Bericht ... für die Jahre 1860, 1861 und 1862, str. 204—206; Bericht ... 1863, 1864 und 1865, str. 217; Bericht ... in den Jahren 1866, 1867 und 1868, str. 299; Statistischer Bericht ... für die Jahre 1869 und 1870, str. 219; Statistischer Bericht ... 1871 bis 1874, str. 301—302.

⁶⁸ Ivan Slokar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁶⁹ Rapporto della Camera di Commercio e d'Industria di Gorizia, rassegnato ... sopra le nozioni statistiche degli anni 1870—1871—1872, Gorizia 1873, Tabelle speciali dei principali stabilimenti industriali.

turbini (40 + 60 KM) in tri parne stroje (10 + 12 + 80 KM). Tudi delavcev ni bilo malo: 271 moških, 378 žensk, 90 otrok. Proizvodnja je znašala več kot 92.000 kg svilene preje.

Predilnica svilenih odpadkov v Solkanu je že pred 1870 prišla v roke firme Aleksander Pfeffer & Co. Sicer je res imela 2 turbini s 60 KM in 60 delavcev, zato kar 200 delavk, ki so napredle 20.000 kg uporabne preje.

Na rdeče je barvala barvilnica Adolfa Moserja v Gorici z enim parnim strojem 12 KM in 28 zaposlenci.

Glede modernih mehaničnih predilnic in tkalnic se seveda nekako kar samo od sebe sili v ospredje vprašanje, kako so se delavci, delavke in otroci uvažali v novi način dela. V mnogih fužinah, steklarnah in založniško organiziranih podjetjih so delale kar cele družine oziroma so otroci le pomagali svojim staršem pri delu. V tovarnah, torej v obratih, ki so imeli delo organizirano tako, da je ves proizvodni proces potekal pod isto streho, je bil nadzor nad delavci lažji, delovni režim strožji in točno določen delovni čas.

* * *

Skoraj v vseh tovarnah je trajal delovni dan 12 ur, le odmor za kosilo in malice je bil različen. V mehanični bombažni predilnici in tkalnici v Stračicah so imeli otroci, mlajši od 14. let, vseeno 10,5 ur dolg delovni dan (odmor ni naveden). V Ritterjevi predilnici za svilo so bile relacije podobne: starejši 12 ur, otroci 10,5 ur. Vendar ni bilo povsod tako. Mehanična bombažna predilnica in barvarna v Ajdovščini piše, da delajo pri njej 11 ur dnevno, Moserjeva barvilnica na rdeče navaja 11,5 ur dolg delovni dan. Če je to citiranje učinkovitega dela, potem so bili odmori v teh dveh primerih krajši. Povsod so delali samo podnevi od 6. do 18. ure, le solkanska predilnica svilenih odpadkov je imela dve izmeni: dnevna je trajala od 6. do 19. ure, nočna od 19. ure do 6. ure zjutraj naslednjega dne.

Vsi ti obrati so fiksirali 300 delovnih dni v letu. Če pomislimo na delavce v 18. stoletju, se spomnimo, da so prejšnji veliko več praznovali kot sedanji fabriški delavci. Zato pa so sedanji — vsaj v nekaterih podjetjih — imeli boljše socialno zavarovanje. Že v letih pred 1870 je predilnica in tkalnica v Stračicah uvedla brezplačno zdravljenje, pomoč v bolezni, pokojninski fond, imela delavske hiše, ustanovila hranilnico in šolo pri tovarni. Točnega pregleda nad funkcioniranjem vseh teh ustanov še nimamo. Zdravnika in zdravila je plačevala ajdovska bombažna tovarna tako delavcem kot članom njihove družine, enako tudi tovarna papirja Hektorja barona Ritterja de Zahonyja; ta je plačevala vrhu tega še primerno pokojnino delavcem, nesposobnim za delo.⁷⁰

Bolniška blagajna se omenja že 1860 tudi v preboldski tovarni. Plačevala je tako zdravniško pomoč kot tudi podpore (bolezni?). Sicer je res, da je obrtni red iz leta 1859 predpisal, da morajo obrati z več kot 20 delavci imeti službeni red, ki naj vsebuje vse pomembnejše določbe glede delovnega razmerja, toda s tem še nikakor ni rečeno, da so ga dala pri priči izdelati vsa podjetja in da so le-ta striktno izpolnjevala vse predpise, zlasti tiste, ki so šli v breme njihove blagajne.

Ljubljanska mehanična bombažna predilnica in tkalnica je v prvih letih obratovanja zaposlovala prav znatno število otrok. V začetku je imela 70—80 delavcev in neugotovljivo število otrok pod 14. letom starosti. Že 1840.

⁷⁰ Ibidem.

ko je bilo starejših delavcev morda okoli 150, je v predilnici delalo 78 otrok (54 deklic, 24 dečkov). Ko je v letih 1847 in 1848 podjetje doživljalo recesijo, je zaposlovalo 197 delavcev (1846: 311 delavcev) in 24 otrok med 11. in 14. letom starosti. Službeni red za delavce z dne 1. maja 1860 je določal, — najbrž je le pismeno fiksiral že ustaljeno prakso, — da se dela od 5. ure zjutraj do 12. ure ter od 13. ure do 20. ure zvečer, potemtakem 14 ur na dan. Eno-urni odmor opoldne je bil namenjen kosilu, čas za malice se ne navaja. Za prestopke službenega reda so določili denarne kazni; le-te so šle v korist bolniškega fonda. Sicer so pa morali delavci vplačevati redno v fond manjše vsote, ki so jih izračunali na osnovi tedenskih zaslužkov. Podjetje je bilo oproščeno rednih vplačil, kolikor je skladi kaj namenilo, so vsoto tretirali kot darilo in ne kot obveznost. V breme sklada je podjetje plačalo zdravnika, ki je zdravil delavce.⁷¹

Zusammenfassung

VON KLASSISCHEN TEXTILMANUFAKTUREN ZU MECHANISIERTEN TEXTILFABRIKEN

Mit den Worten »klassische Textilmanufaktur« werden in der Abhandlung jene, in Städten oder größeren Siedlungen gelegenen Textilbetriebe bezeichnet, die von Spinnerinnen auf dem Lande beliefert wurden, während die meisten oder alle Weber sowie das gesamte Verfahren der Textilveredelung in einem Betrieb konzentriert waren, der in der Regel auf Wasserantrieb funktionierte. Zum Anheizen der Farbkessel wurde Holz verwendet. Die erste klassische Manufaktur dieser Art wurde im slowenischen Nationalraum im 18. Jahrhundert in Ljubljana 1724 eröffnet und zwar von den Krainer Landesständen, die sie 1747 dem Händler Friderik Weitenhiller aus Ljubljana verkauften, der sie 1762 dann an die Gesellschaft des Händlers Jožef Desselbrunner aus Ljubljana und des Großhändlers Valentin Ruard aus Wien weiterverkaufte. In ihrer Blütezeit wurden hier Ende des Jahrhunderts gegen 3400 Stück grobes und einfaches, das sogenannte »Gräniz-Tuch« gefertigt; die Gesamtlänge betrug um 80.000 m jährlich. Die Tuchfabrik hat im Jahr 1803 die Produktion endgültig eingestellt. Die zweite, von Johann von Thys aus Eupen gegründete klassische Manufaktur wurde im Jahr 1764 in Klagenfurt in Betrieb gesetzt. Ende des Jahrhunderts betrug die Produktion rund 4000 Stück oder ungefähr 100.000 m feines holländisches Tuch. Die Nachfolger von Thys haben den Betrieb ungefähr bis zum Einsetzen der Kontinentalblockade aufrechterhalten, danach wurde er stillgelegt. In den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts wurden unter dem Einfluß der Propaganda für einheimische Industrie zehn kleinere Werke errichtet, die jedoch nur kurze Zeit, einige von ihnen höchstens ein paar Jahre arbeiteten. Die weiteren zwei klassischen Manufakturen von mittlerer Kapazität sind Ende des Jahrhunderts entstanden (Moro in Vetrinj — Celovec, Rössmann in Zgoše).

Handwerker und Manufakturen, die Baumwollgarn und Baumwollgewebe herstellten, gab es vor der Erklärung der Kontinentalblockade nur wenig: zwei oder drei Handwerker in Triest und in Kärnten ungefähr ebensoviel. Von diesen hat sich nur der Betrieb Alois Rayer & Co in Klagenfurt zu einer klassischen Manufaktur entwickelt. Eine richtige Entfaltung der modernen mechanisierten Baumwollindustrie wird erst in den Jahren nach der Aufhebung der Kontinentalblockade verzeichnet. Als erste wurde im Jahr 1828 die mechanisierte Baumwollspinnerei in Ajdovščina in Betrieb genommen, die dann noch jahrelang mit Wasserantrieb arbeitete. Es folgte im Jahr 1838 eine mechanisierte Baumwollspinnerei in Ljubljana, die nach zehn Jahren noch um eine mechanisierte Weberei erweitert wurde. In dieser Fabrik war schon von Anfang an eine Dampfmaschine montiert. Im Jahr 1842 wurde dann die mechanisierte Baumwollspinnerei und Weberei in Prebold gegründet, als die letzte — nämlich, als die letzte in dem von dieser

⁷¹ Vlado Valenčič, Ljubljanska industrija, str. 27—28.

Abhandlung umfaßten Zeitabschnitt, der bis zum Jahr 1870 reicht — 1894 die Baumwollspinnerei und -weberei in Stračice bei Gorica. In den Angaben über die Fabrik in Prebold findet man auch die Zahl der Weber, die zu Hause für sie arbeiteten; daraus geht es hervor, daß das sogar schon mechanisierte zentrale Werk jahrelang als Auftraggeber von benachbarten Webern fungierte.

Parallel zur Herstellungs- und anderen Problemen wird in der Abhandlung auch das Problem des Spinnens und Webens durch Kinder und andere Leute in Waisenhäusern, Erziehungsheimen, in »Spinnschulen« und durch Zwangsarbeit erörtert. Es wird festgestellt, daß die ersten Webmeister und Gehilfen, die sich auf ihr Handwerk verstanden, anfangs Ausländer waren: im Ständetuchwerk von Ljubljana waren es hauptsächlich Einwohner von Mähren aus Iglau, im Tuchwerk von Thys in Klagenfurt niederländische Meister und Gehilfen. Die Zahl von Kindern unter vierzehn Jahren, die in mechanischen Baumwollfabriken beschäftigt waren, war ungleich größer als die Zahl derer, die im zentralen Betrieb klassischer Manufakturen beschäftigt waren. Auch die Sozialversicherung war in modernen mechanisierten Fabriken allgemein besser entwickelt als in klassischen Manufakturen. Das ist aber auch auf die Gesetzgebung zurückzuführen, die die Entwicklung der modernen Fabrikarbeit mit gewisser Aufmerksamkeit verfolgte.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana,
Trg osvoboditve 1, izdaja v založbi Partizanske knjige iz Ljubljane
revijo

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

»Prispevki« objavljajo razprave inštitutskih sodelavcev in drugih avtorjev o zgodovini delavskega gibanja, o problemih slovenske zgodovine od prve svetovne vojne dalje, še posebej pa o obdobju narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije.

Na revijo se lahko naročite neposredno pri založbi (Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 12), kjer dobite tudi vseh štiri najst dosedanjih letnikov.

Po nekajletnem premoru sta pred kratkim izšla nova zvezka revije.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 22 121, int. 209

vas vabi, da vstopite v društvo kot redni član

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje društveno glasilo »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz društvene zaloge, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društva (zbo-rovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno) ter brezplačno prejmejo društveno značko in izkaznico.

Za leto 1979 znaša društvena članarina 50 dinarjev, članarina z naroč-nino na »Zgodovinski časopis« pa 220 dinarjev. Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 110 dinarjev. Letos imajo poleg študentov prvič popust tudi upokoјenci, dolgoletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 165 dinarjev. Člani pokrajinskih zgodovinskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 170 dinarjev, medtem ko članarino vplačajo pri ma-tičnem društvu. Letos bo naša revija prvič izšla predvidoma kar v šti-rih zvezkih.

Prijavnico za vpis v društvo lahko zahtevate na društvenem naslovu, članarino in naročnino pa vplačate osebno ali na društveni žiro račun številka 50101-678-49040.

Na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, lahko še vedno dobite večino letnikov predvojnega »Glasnika Mu-zejskega društva za Slovenijo«, kazali publikacij Muzejskega društva in prvih petindvajsetih letnikov »Zgodovinskega časopisa«, nekatere druge starejše historične publikacije, še zlasti pa večino letnikov društvenega glasila — »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis) — 100 din	ZČ 24/1970, št. 3-4 — 80 din
ZČ 2-3/1948-49 — 100 din	(kmalu razprodan)
ZČ 4/1950 — razprodan	ZČ 25/1971, št. 1-2 — razprodan
ZČ 5/1951 — razprodan	ZČ 25/1971, št. 3-4 — 100 din
ZČ 6-7/1952-53 — razprodan	(kmalu razprodan)
ZČ 8/1954 — 40 din	ZČ 26/1972, št. 1-2 — razprodan
ZČ 9/1955 — 100 din	ZČ 26/1972, št. 3-4 — razprodan
ZČ 10-11/1956-57 — 100 din	ZČ 27/1973, št. 1-2 — 60 din
ZČ 12-13/1958-59 — 150 din	ZČ 27/1973, št. 3-4 — 100 din
(kmalu razprodan)	(kmalu razprodan)
ZČ 14/1960 — 40 din	ZČ 28/1974, št. 1-2 — 80 din
ZČ 15/1961 — 100 din	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 50 din
ZČ 16/1962 — 50 din	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 60 din
ZČ 17/1963 (ponatis) — 150 din	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 60 din
ZČ 18/1964 — pred ponatisom	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 120 din
ZČ 19-20/1965-66 — 50 din	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 120 din
ZČ 21/1967 — 40 din	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 140 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 — 30 din	ZČ 31/1977, št. 3 — 100 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 4 — 100 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — 60 din	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 150 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — 80 din	ZČ 32/1978, št. 3 — 100 din
(kmalu razprodan)	ZČ 32/1978, št. 4 — 100 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 — razprodan	

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani Zgodovinskega društva s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25-od-stotni popust, študentje 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine velja 20-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na društvenem sedežu, prav tako pa tudi po pošti.

Ponatise zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.